

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Český egyptologický ústav

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

UNIVERZITA KARLOVA

Filozofická fakulta

Český egyptologický ústav

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Denisa Kynclová

Severní Sakkára v době 1. – 3. dynastie

Northern Saqqara from the 1st to the 3rd Dynasty

Na tomto místě bych ráda poděkovala Prof. Mgr. Miroslavu Bártovi, Dr. za jeho pomoc a odborné rady při psaní této práce a ostatním vyučujícím na Českém egyptologickém ústavu za jejich cenné rady. Dále bych také ráda poděkovala své rodině a příteli, ale především své mamince Míše za podporu při studiu.

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci vypracovala samostatně, že jsem řádně citovala všechny použité prameny a literaturu, a že práce nebyla využita v rámci jiného vysokoškolského studia či k získání jiného nebo stejného titulu.

V Hlinsku, 30. 7. 2017

.....
Denisa Kynclová

ABSTRAKT

SEVERNÍ SAKKÁRA V DOBĚ 1. – 3. DYNASTIE

Bakalářská práce se bude věnovat pohřebišti v severní Sakkáře v období 1. – 3. dynastie a pokusí se shrnout topografii oblasti společně s popisem podzemních a nadzemních částí hrobek. Autorka se zaměří na vývoj architektonických prvků, infrastrukturu a také na pohřební výbavu. Dále pak se bude zabývat společenským postavením majitelů hrobek a sociálně-hospodářskými poměry dané doby, které tak mohly dát základ pro období Staré říše.

Klíčová slova: starověký Egypt, Stará říše, Archaická doba, Sakkára, nekropole, hrobky, společnost

ABSTRACT

NORTHERN SAQQARA FROM THE 1st TO THE 3rd DYNASTY

The aim of bachelor work is to describe burial site in northern Saqqara from the 1st to the 3rd dynasty and to summarize topography of the area together with description of both substructure and superstructure of the tombs. The author will focus on development of architectural elements, infrastructure and also on burial equipment. Then will concentrate on social status of the tomb owners and social-economic relations of that time which could have set basis for the Old Kingdom.

Key words: Ancient Egypt, Old Kingdom, Archaic period, Saqqara, necropolis, tombs, society

OBSAH

1. Úvod.....	9
2. HISTORIE 1. – 3. DYNASTIE.....	12
2.1 První dynastie	13
2.2 Druhá dynastie.....	17
2.3 Počátek Staré říše	21
3. TOPOGRAFIE OBLASTI A HISTORIE BĚDÁNÍ	25
3.1 Topografie oblasti	25
3.1.1 Sakkára.....	25
3.1.2 Nové hlavní město	29
3.2 Historie bĚDÁNÍ	31
3.2.1 Pod vedením Britů.....	31
3.2.2 Abydos vs. Sakkára.....	35
3.2.3 Odkrývání Abydu.....	37
4. ARCHEOLOGIE LOKALITY	39
4.1 Mastaby a jejich majitelé.....	39
4.1.1 Majitelé hrobek.....	39
4.1.2 Vzhled mastaby a její podzemní část.....	40
4.2 Struktury hrobek v 1. dynastii	41
4.2.1 Nadzemní část hrobek v 1. dynastii	41
4.2.2 Podzemní část hrobek v 1. dynastii	44
4.3 Členění hrobek ve 2. dynastii a na počátku Staré říše.....	46
4.3.1 Nadzemní část.....	46
4.3.2 Podzemní část.....	49
4.4 Hrobky níže postavených úředníků.....	50

5. EMERYHO POHŘEBIŠTĚ, MASTABY 1. DYNASTIE	52
5.1 Hrobky z období vlády panovníka Hora-Ahy	53
5.1.1 S 3357.....	53
5.2 Hrobky z období vlády panovníka Džera.....	55
5.2.1 S 3471	55
5.2.2 S 2185.....	55
5.3 Hrobky z období vlády panovníka Wadžiho	56
5.3.1 S 3504.....	56
5.3.2 S 3503.....	57
5.4 Hrobky z období vlády panovníka Dena.....	59
5.4.1 S 3035.....	59
5.5 Hrobky z období vlády panovníka Adžiba.....	62
5.5.1 S 3038.....	62
5.6 Hrobky z období vlády panovníka Kaaa	65
5.6.1 S 3505	65
5.6.2 S 3500 a S 3506.....	66
6. MASTABY 2. A 3. DYNASTIE.....	67
6.1 Quibellovo Archaické pohřebiště	69
6.1.1 S 2105	69
6.1.2 S 2114	70
6.1.3 S 2146 E	71
6.1.4 S 2172 E	71
6.1.5 S 2173 A	72
6.1.6 S 2302.....	72
6.1.7 S 2307 a S 2337	74
6.1.8 S 3477	74

6.1.9 S 2429	76
6.1.10 S 2405	77
6.2 Tzv. přechodový typ	79
7. ZÁVĚR.....	81
SEZNAM LITERATURY	87
ZDROJE OBRÁZKŮ	98

1. ÚVOD

Tato práce se zaměřuje na historický, topografický, ale zejména architektonický popis a následnou analýzu vývoje nekrálovských hrobek 1. – 3. dynastie v oblasti severní Sakkáry. Od samého počátku tohoto vývoje se jednalo o oblast se zásadním významem pro celý staroegyptský stát.

Od počátku 1. dynastie, kdy na egyptský trůn usedl první panovník sjednoceného Egypta,¹ byl výběžek skalního masivu severní Sakkáry postupně zastavován hrobkami vysokých hodnostářů, vesměs mužských členů královské rodiny, kteří zde spravovali zemi a fakticky tak zastupovali panovníka, jehož rezidencí i nadále zůstávalo město Cinev.² Tyto hrobky odrážely vysoké společenské postavení svých majitelů, kteří dohlíželi na tuto oblast z nově ustaveného hlavního města, Memfidy.³ O jak vysoko postavené muže, a v některém případě dokonce i ženy, ve společnosti se jednalo, dokládá nejen monumentálnost hrobek samotných, ale také titulatury jejich majitelů. Úřednické a kněžské tituly doložené na stélách a jednotlivých předmětech pohřební výbavy majitelů těchto hrobek ukazují, v jaké blízkosti panovníka se mohli tito lidé pohybovat a jak zásadní postavení v tehdejší společnosti zastávali.⁴ Pohřební výbava, jenž byla ukládána do hrobky společně se zemřelým, aby jí tak mohl užívat i na onom světě, jen dokazuje, o jak bohatou vládnoucí elitu šlo.⁵

Tato práce se vývojem nekrálovských hrobek na počátku sjednoceného Egypta zabývá v historickém kontextu vládou panovníků 1. – 3. dynastie, kteří položili faktické základy státu pro další tři tisíciletí. Diskutováni jsou jednotliví panovníci, kteří se nechávali pohřbívat na tradiční nekropoli v Abydu.

Integrální součástí práce je i topografický popis oblasti severní Sakkáry tak, jak se jí pokoušeli starší badatelé zachytit, jakým směrem se rozrůstala a kteří hlavní archeologové se zasloužili o její archeologické poznání a tedy i lepší pochopení raných dějin egyptského státu.⁶ Bude zde uvedeno, kdy se oblast Sakkáry stala

¹ Viz podkapitola 2.1 První dynastie.

² VERNER 2008, 30.

³ Viz podkapitola 3.1.2 Nové hlavní město.

⁴ HELCK 1984 a 1987.

⁵ SPENCER 1993, 93.

⁶ TAVARES 1999, 854.

poprvé místem posledního odpočinku králů starého Egypta, a kdy se k ní i později navrátil jeden z nejvýznamnějších panovníků a zakladatelů nové éry „stavitelů pyramid“, k němuž vzhlíželi panovníci i po několika dalších staletích, aby tak potvrdili svou legitimitu na egyptském trůnu.⁷

Nekrálovské hrobky Staré říše jsou označovány slovem *mastaba*, což je termín pocházející z arabského slova označující nízkou hliněnou lavici.⁸ Jedná se o stavby obdélného půdorysu orientované delší osou v severojižním směru se zkosenými bočními stěnami, jenž byly zdobeny mnohdy složitým panelováním s nikami. A právě tyto mastaby jsou ústředním tématem této práce.

Popíšeme si jejich nadzemní části, jakým způsobem byla zdobena a jak moc se chtěla přiblížit vzhledu královských hrobek. Dále bude věnována pozornost podzemní části hrobky a pohřební výbavě. Zabývat se budeme postupným vznikem tradičního místa pro zádušní kult a tím, jak se pozvolna vyvíjelo jasně oddělené kultovní místo se zádušní kaplí. Podzemní část hrobky, kde byl v pohřební komoře uložen vlastní pohřeb zemřelého, se architektonicky vyvíjela, aby tak usnadnila pohřeb majitele, ale zároveň, aby ho lépe ochránila společně s pohřební výbavou před nežádanými hosty. V textu je věnována přednostně pozornost takovým mastabám, které svou monumentalitou, výzdobou a pohřební výbavou představují vůdčí nekrálovské hrobky Archaického období. Velké mastaby z období 1. dynastie a následně pak 2. a 3. dynastie, o jejichž odkrytí se zasloužili dva významní britští archeologové, po nichž jsou také jejich místa působnosti pojmenována,⁹ jsou společně s protějším pohřebištem v Heluánu, kde byli pohřbíváni úředníci nižšího postavení, jedním z hlavních zdrojů informací o tom, jak mohla fungovat memfidská společnost v tehdejší době.¹⁰

Cílem této práce je nejen popsat oblast severní Sakkáry v době 1. – 3. dynastie, ale i to, jak vypadaly hrobky vysokých hodnostářů, které si zde nechaly stavět jedny z nevlivnějších osob tehdejší společnosti, a jak se během vlády jednotlivých panovníků vyvíjely a měnily. Kteří panovníci Archaické doby významně ovlivnili vzhled královské i nekrálovské hrobky a funkčnost některých jejích částí. Jakým způsobem se přetvářela nejen nadzemní i podzemní část hrobky, ale také zádušní

⁷ BAUD 2007, 9.

⁸ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 32.

⁹ EMERY 1939 a 1949, QUIBELL 1923.

¹⁰ KÖHLER 2008b.

a kultovní představy s nimi spojené.

V této práci se objevují odborné termíny z oboru egyptologie a transliterované názvy z egyptštiny, které jsou pro přehlednost označeny kurzívou a v poznámkách pod čarou jsou vysvětleny. Publikace, na něž se přímo odkazuje v textu, a které jsou uvedeny v poznámkách pod čarou plným názvem s rokem jejich vydání, jsou také označeny kurzívou. V uvozovkách jsou uvedeny názvy staveb a jména panovníků společně pak s výčtem jednotlivých titulů vysokých hodnostářů tak, jak bychom je mohli překládat do češtiny, případně egyptštiny a řečtiny. U jmen egyptských panovníků a názvů měst je uváděna jejich počestěná forma. Jednotlivá období egyptských dějin a roky vlády konkrétních vladařů jsou čerpána z publikace *Ancient Egyptian chronology*. Pro označení jednotlivých mastab z období 1. – 3. dynastie si autorka zvolila jednotný systém, tj. před názvem každé hrobky je uvedeno písmeno S odkazující na toponymum dané oblasti, tj. Sakkáry. U hlavních historických center či pohřebišť jsou uvedeny odkazy na odbornou literaturu a badatele, jenž zde působili a tato oblast je hlavním předmětem jejich bádání. Kvalita jednotlivých obrázků se odráží na možnosti přístupu a dostupnosti odborné literatury. Zdroje obrázků jsou pak uvedeny na konci práce na základě publikací, jenž se primárně zabývají touto problematikou.

2. HISTORIE 1. – 3. DYNASTIE

Sjednocení Obou zemí, tj. jižního (Horního) a severního (Dolního) Egypta bylo završeno okolo roku 3100 př. n. l.¹¹ V tomto období byl Egypt poprvé sjednocen do velkého územního státu, kdy došlo k jeho zformování a upevnění politické moci, které položilo základy pro archaické období.¹² Avšak okolnosti tohoto složitého hospodářského, politického a kulturního procesu jsou stále předmětem diskuzí.¹³ Do Archaického období¹⁴ (2900–2545 př. n. l.¹⁵) náleží 1. a 2. dynastie. 3. dynastií pak začíná nové období egyptských dějin, Stará říše (2543–2120 př. n. l.).¹⁶ Kolem roku 3000 př. n. l. usedl na egyptský trůn panovník Narmer, jenž někdy bývá ztotožňován s Horem-Ahou¹⁷, a tedy i s prvním panovníkem a zakladatelem nového hlavního města, Memfidy.¹⁸ Panovník Narmer pocházel podle tradice z metropole hornoegyptských vládců, Cinevu, kde se také nacházela jeho královská rezidence.¹⁹ Jednou z nejvýznamnějších památek Archaické doby je bezesporu Narmerova paleta²⁰ zobrazující Narmerův triumf v boji a potvrzení jeho vlády nad Egyptem. Podle Manéthóna si Narmer jako první vládce zvolil Abydos jako místo svého posledního odpočinku,²¹ jenž se později stalo tradičním místem pro pohřby králů prvních dvou dynastií.²²

¹¹ VERNER – BAREŠ – VACHALA 2007, 13.

¹² Stupeň Nakkáda III představoval poslední fázi Předdynastické doby (BARD 2000, 77).

¹³ KÖHLER 2008a.

¹⁴ Naše znalosti o událostech odehrávající se za vlády jednotlivých panovníků, ale také o hospodářství a správě státu v Archaické době, pochází především z pečetních válečků, otisků pečetí, střepů, nápisů na nádobách a slonovinových nebo dřevěných destičkách či etiketách přivazovaných k výrobkům ukládaným jako pohřební výbava do hrobů (DODSON 1996, 19).

¹⁵ Datace jsou zde uvedeny na základě *Ancient Egyptian chronology*, 2006, pokud není uvedeno jinak.

¹⁶ Ačkoliv pro toto rané období postrádáme historickou chronologii, je radiokarbonová a absolutní chronologie pro raný Egypt velice úzce propojena. Posledně jmenovaná se neustále zdokonaluje radiokarbonovým měřením (VYMAZALOVÁ – BARTA 2008, 10).

¹⁷ Jiní ho ztotožňují s Menim (LLOYD 1988, 10; VERNER – BAREŠ – VACHALA 2007, 13).

¹⁸ Viz podkapitola 3.1.2 Nové hlavní město.

¹⁹ Dnes leží pozůstatky této aglomerace pod moderní vesnicí Girga (WILKINSON 1999, 67).

²⁰ QUIBELL 1898, Pl. XII and XIII; QUIBELL 1900, Pl. XXIX. Symbolika scén vytesaných v nízkém reliéfu po obou stranách je jasná, avšak jejich přímá historická interpretace je spornější. Společně s paletou byla objevena také Narmerova a Štírova palice (EMERY 1961, 44). Všechny tři ceremoniální předměty byly nalezeny u tzv. *základového depozitu* (v egyptologii označovaný též jako *Main Deposit*), který objevil Quibell s Greenem při výzkumu Horova chrámu v Hierakonpoli (QUIBELL – GREEN 1902).

²¹ Narmer byl uložen v hrobce označované jako B17 na tzv. pohřebišti B (BESTOCK 2009, O'CONNOR 2009, 141; viz podkapitola 3.2.2 Abydos vs. Sakkára) v Umm el-Kábu v Abydu (PETRIE 1902 a 1903; WILKINSON 1999, 69), kde byli pochováni také poslední dva panovníci 0. dynastie, Irej-Hor a Ka (DREYER 2003).

²² WILKINSON 1999, 67.

2.1 PRVNÍ DYNASTIE

O počtu a pořadí, ve kterém se střídali panovníci 1. dynastie (2900–2730 př. n. l.) na egyptském trůnu, jsme poměrně dobře informováni.²³ Prvním vládcem sjednoceného Egypta se stal Narmer²⁴ a po něm panovníci Hora-Aha, Džer, Wadži, Den, Adžib, Semerchet a Kaa.²⁵ V tomto období vládla řada nejvýznamnějších panovníků, jenž položili faktické základy státu, který přetrval další tři tisíce let. Během vlády osmi²⁶ panovníků, kteří vládli přibližně 200 až 240 let,²⁷ došlo k upevnění nejen vnitřní stability země, ale i vnějších hranic celé říše a raný egyptský stát postupně expandoval jak na jih do Núbie²⁸ tak do oblasti Syropalestiny²⁹. V tomto období se také vyvíjí a upevňuje státní administrativa, kodifikuje se ikonografie královské moci a začíná vývoj královské titulatury³⁰. Panovník, jenž garantuje řád, stál také v čele státního náboženství a stal se prostředníkem mezi světem lidí a bohů.³¹ Vývoj hrobky nebyl nikdy tak dynamický jako v průběhu 1. dynastie. Pouze v tomto časovém úseku se zádušní architektura zásadně proměnila v době vlády každého panovníka.³² Výrazné mezníky ve vývoji nekrálovské hrobky učinili zejména panovníci Hor-Aha a Den.

Po Narmerovi vládl panovník Hor-Aha, nazývaný též „sokol bojovník“,³³ jenž následoval své předchůdce a nechal se pohřbít na královském pohřebišti na lokalitě

²³ Nejen díky Abydorskému královskému seznamu, ale zejména díky otiskům pečeti panovníků Dena a Kaa z královského pohřebiště v Abydu (WILKINSON 1999, 67).

²⁴ Mnoho badatelů se shoduje, že Narmer byl prvním panovníkem 1. dynastie (LAUER 1966, 169; BAINES 1995 131; SHAW – NICHOLSON 1995, 18; WILKINSON 1999, 66).

²⁵ Jména a pořadí jednotlivých králů jsou uváděna na základě *Encyklopedie starého Egypta*, 2007, pokud není uvedeno jinak.

²⁶ U Abydorského královského seznamu a Manéthona souhlasí počet osmi králů (WILKINSON 1999, 66).

²⁷ LAUER 1966, 184.

²⁸ Přítomnost zde potvrzuje skalní reliéf na Gabal Šéch Sulejmanu z doby vlády Džera (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 97).

²⁹ Existence egyptských osad v En-Besoru a na Tell Erání, kde bylo na střepích objeveno Narmerovo jméno (WARD 1969, 216; LEVY *et al.* 1995).

³⁰ Horovo jméno, titul „král Horního a Dolního Egypta“ a jméno Obou paní (WILKINSON 1999, 200).

³¹ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 97.

³² BÁRTA 2008, 52.

³³ EMERY 1961, 49. Jeho hrobka označovaná jako B 10-15-19 sestávala ze tří velkých a navzájem oddělených jam, které byly vydřeveny konstrukcí z prken a planěk. V prostřední jámě, jenž byla mírně zaklenuta, se nacházel vlastní pohřeb panovníka. Jednalo se o první doklad přenesení koncepce prvotního pahorku do nitra hrobky (EMERY 1939, EMERY 1961, 54).

v Umm el-Kábu³⁴ v Abydu.³⁵ Jeho hrobka ukazuje na význačné inovace, které se udály právě v jeho době.³⁶ Abydos byl nejen místem posledního odpočinku králů 0. a 1. dynastie a posledních dvou králů 2. dynastie³⁷, ale měl také významnou úlohu v roli kultovního místa. Ačkoliv bylo po sjednocení Horního a Dolního Egypta ustanoveno nové hlavní město, nechávali se králové i nadále pohřbívat na tomto starobylém pohřebišti.³⁸ Královské pohřebiště v Umm el-Kábu zůstávalo před zraky smrtelníků skryto hluboko v poušti, asi 1,5 km od nilského údolí, a to také díky impozantním vápencovým skalním převisům.³⁹ Přibližně v polovině širokého a mělkého *wadí*⁴⁰, které spojovalo pohřebiště s osídlením v oblasti Abydu, byly prozkoumány tzv. *velké ohrady*.⁴¹ Tyto *velké ohrady* se nacházejí severovýchodně od královských hrobek, blíže k okraji obdělávané půdy. Nechali si je vystavět panovníci, a jedna královna, 1. a 2. dynastie.⁴² V Abydu⁴³ byly nalezeny zbytky *velkých ohrad* všech panovníků až na jednoho.⁴⁴ Tyto ohrady se nacházely v západní oblasti Kom el-Sultan⁴⁵, kde tvořily součást královského komplexu a sloužily jako místa zádušního kultu.⁴⁶ Spolu s vlastním pohřbem pak pravděpodobně představovaly přímé předchůdce pyramidových komplexů Staré říše.⁴⁷ Nejznámější z nich je ohrada panovníka Chasechemueje, jímž se budeme

³⁴ Lokalita Umm el-Káb je někdy též nazývána jako „Matka střepů“ (PETRIE 1900 a 1901).

³⁵ O'CONNOR 1999 a 2009, BESTOCK 2009. Viz podkapitola 3.2.3 Odkrývání Abydu.

³⁶ BESTOCK 2009, 23.

³⁷ Peribsen a Chasechemuej (PETRIE 1901).

³⁸ O'CONNOR 2009, 137.

³⁹ O'CONNOR 2009, 140.

⁴⁰ Wádí je vyschlé koryto řeky.

⁴¹ O'CONNOR 2009, 159. Někdy též nazývané jako *Talbezirke* nebo *zádušní paláce* (CERVELLO-AUTUORI 2003, 28). Dřívějšími badateli byly tyto ohrady nazývány „pevnosti“ (BARD 1999, 33). V Hierakonpoli i ústí Velkého wádí byla nalezena velká ohrada s nikami známá jako „Pevnost“ (BARD 2000, 101).

⁴² BESTOCK 2009.

⁴³ Abydos nebyl jediným místem, kde se tyto zádušní ohrady vyskytovaly, minimálně tři byly postaveny během 2. dynastie v Sakkáre a další se nachází v Hierakonpoli (O'CONNOR – ADAMS 2004).

⁴⁴ Dosud bylo identifikováno celkem deset ohrad, Hora-Ahy, Džera, Wadžiho, Merneity, Peribsen a Chasechemueje. Vlastnictví dalších dvou, tzv. *oslí ohrady* a tzv. *západní mastaby*, dosud nebylo uspokojivě určeno (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 104).

⁴⁵ O'CONNOR 1999, 93. Přibližně v polovině širokého a mělkého wádí, které spojovalo pohřebiště s osídlením v oblasti Abydu (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 102). Od 80. let 20. století zde probíhají výzkumy americké expedice pod vedením D. O'Connora a M. Adamse (O'CONNOR 1989, 2002 a 2009; O'CONNOR – ADAMS 2004).

⁴⁶ O'CONNOR 2009, SPENCER 1993, 71.

⁴⁷ O'CONNOR 2002. Architektura velkých ohrad je do jisté míry podobná, liší se pouze svými rozměry. Ohrady byly postaveny ze sušených cihel a dosahovaly obdélného tvaru. V jejich okolí se zpravidla také nacházely sekundární pohřby služebníků. Vnější stěny byly omítnuty a zdobeny střídajícími se výklenky s pilíři, tj. motivem tzv. palácové fasády (CERVELLO-AUTUORI 2003, 32).

zabývat později. S panovníkem Horem-Ahou je spojováno založení a rozvoj sakkárského pohřebiště, které se od 2. dynastie stane hlavním pohřebištěm egyptských panovníků 3. tis. př. n. l., a tedy i počátek tradice stavby bohatých hrobek zvaných mastaby⁴⁸, hrobek tehdejších místodržitelů.⁴⁹ Právě Hor- Aha byl jedním z panovníků, za něhož se změnila situace ve stavbě nekrálovské hrobky, a to doslova několik let po sjednocení země.⁵⁰

Obr. 1.: Jedna ze dvou velkých stél se jménem panovníka Wadžiho pocházející z Abydu.

Největší královskou hrobku 1. dynastie si nechal v Abydu postavit nástupce Hora-Ahy, Džer.⁵¹ Jeho hrobka byla také unikátní tím, že kolem ní bylo objeveno neuvěřitelných 318 sekundárních pohřbů.⁵² Dalších 269 sekundárních pohřbů se nalézalo v okolí jeho údolního chrámu.⁵³ Tyto lidské oběti nacházíme už u panovníka Hora-Ahy a také u další vládců 1. dynastie⁵⁴, kdy však jejich počet pozvolna klesal a ke konci dynastie vymizel úplně.⁵⁵ S tímto zvykem se v omezeném rozsahu setkáváme také v Sakkáře, v okolí hrobek hodnostářů.⁵⁶ Za období Střední říše byla Džerova hrobka architektonicky pozměněna a považována za hrob Usira, boha egyptského podsvětí.⁵⁷ Jeho hrobka je také jedinečná tím, že se v ní

⁴⁸ Viz podkapitola 4.1.2 Vzhled mastaby a její podzemní část.

⁴⁹ Viz podkapitola 4.1.1 Majitelé hrobek.

⁵⁰ Dobrým příkladem je nejstarší hrobka S 3357 v severní Sakkáře (EMERY 1961, 54).

⁵¹ O'CONNOR 2009, 153.

⁵² BÁRTA 2016, 178. Tyto pohřby s jednoduchou nadzemní stavbou v podobě malé mastaby byly uspořádány do řad obklopující centrální královskou hrobku. Jména majitelů byla identifikována na základě malých kamenných stél napodobujících tvar těch královských. Zpravidla se jednalo o níže postavené úředníky, sociálně nižší vrstvy a vzdálenější členy královské rodiny (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 103).

⁵³ WILKINSON 1999, 72.

⁵⁴ Wadži 174 osob, Den 233 osob, Adžib 64 a Kaa 29 osob (BÁRTA 2016, 178).

⁵⁵ BÁRTA 2016, 178. Pouze v Chasechemuejově hrobce objevil Petrie pohřbené nejméně jedno tělo služebníka (PETRIE 1901).

⁵⁶ Emerymu se podařilo dokázat, že se jedná o jednotlivé specializované řemeslníky (BÁRTA 2008, 68).

⁵⁷ O'CONNOR 2009, 31.

poprvé setkáváme se *serdabem*⁵⁸, malou uzavřenou místností se sochami majitele hrobky, v nichž mohl sídlit jeho duch.⁵⁹ Džer se také zdá být prvním panovníkem, který si kromě *velké ohrady* v Kom el-Sultan, nechal postavit podobnou v Sakkáře.⁶⁰ Díky krátké vládě dalšího panovníka Wadžiho se nám kromě slonovinového hřebenu a stély s královským jménem panovníka (obr. 1) mnoho nedochovalo.⁶¹ Z otisků pečeti objevených v jeho hrobce v Abydu se dozvídáme o vysokém hodnostáři jménem Amka,⁶² jehož kariéra započala za tohoto panovníka a pokračovala až do počátku vlády Dena, jehož regentkou byla královna Merneit⁶³.

Největšího rozkvětu dosáhla sakkárská nekropole v době panovníka Dena.⁶⁴ Za jeho vlády v polovině 1. dynastie se totiž významně mění pojetí stavby nekrálovské hrobky. Denova královská hrobka v Abydu je nejsložitější a nejpropracovanější stavbou 1. dynastie.⁶⁵ Pohřební komora byla vytesána v hloubce šesti metrů a její vnitřní rozměry dosahovaly 9 x 15 metrů.⁶⁶ Poprvé byl v dějinách egyptské architektury ve větší míře použit kámen.⁶⁷ U jeho hrobky také došlo k významné architektonické inovaci.⁶⁸ Pohřební komora byla nyní přístupná pomocí schodiště, takže nyní bylo možné dokončit nadzemní část hrobky před vlastním pohřbem.⁶⁹ Den je nejlépe doloženým panovníkem 1. dynastie, zejména

⁵⁸ Arabsky „sklep“.

⁵⁹ Tato uzavřená místnost se nacházela v jihozápadním rohu hrobky. Tyto malé místnosti pak nacházíme u všech dalších hrobek panovníků 1. dynastie (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 107).

⁶⁰ WETERING 2004, 1064.

⁶¹ EMERY 1961, 90.

⁶² WILKINSON 1999, 73.

⁶³ Královna Merneit byla identifikována na základě dvou velkých stél objevených nedaleko její hrobky v Abydu (PETRIE 1900, 6). Na základě otisků pečeti s Denovým jménem nalezených v Merneitině hrobce se egyptologové domnívají, že královna Merneit byla Denovou matkou (WILKINSON 1999, 74).

⁶⁴ Za Denovy vlády dochází k prudkému nárůstu počtu úředníků, a tím i nekrálovských hrobek. Z tohoto období je známo na třicet nekrálovských hrobek patřících vysoce postaveným osobám. Zřejmě tedy i z prostorových důvodů vzniká nové nekrálovské pohřebiště v Abú Rawáši (WILKINSON 1999, 76).

⁶⁵ Zá vlády tohoto panovníka se nám poprvé objevuje titul *nswt-bjtj* („patřící ostřici a včele“), což překládáme jako „král Horního a Dolního Egypta“ (WILKINSON 1999, 75).

⁶⁶ BÁRTA 2016, 177.

⁶⁷ Podlaha komory byla vyložena deskami z červené a šedé žuly (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 106).

⁶⁸ Zásadní inovaci představovala sestupná chodba vedoucí do pohřební komory od východu. Vlastní vchod do pohřební komory uzavíral velký vápencový portkulis (BÁRTA 2016, 177). Právě od tohoto panovníka se portkulis začal objevovat také u soukromých hrobek vysokých hodnostářů (CLARK 2016, 233).

⁶⁹ Tento snadnější přístup byl velice rychle osvojen nejen královskými, ale také soukromými hrobkami po celé zemi (WILKINSON 1999, 75).

díky dvěma stélám⁷⁰ s královským jménem, jimiž byly tradičně označovány abydoské královské hrobky.⁷¹ Z hlediska zkoumání vývoje nekrálovské hrobky je posledním významným panovníkem Adžib. Podle nálezů dvou fragmentů z kamenné nádoby⁷² s nápisy zmiňujícími oslavy svátku *sed*⁷³ lze předpokládat, že vládl relativně dlouho. Podobně jako jeho předchůdci, také Adžib byl pohřben na královském pohřebišti v Abydu. Doba jeho vlády je však významná ještě z jiného hlediska, a tedy, že v této době vznikla na pohřebišti v Sakkáře hrobka⁷⁴, jenž svou myšlenkou stupňovité struktury nadzemní části mohla předjímat Stupňovitou pyramidu panovníka Necericheta.⁷⁵ Předposlední panovník 1. dynastie, Semerchet, pohřbený také na lokalitě v Umm el-Kábu v Abydu, je znám především z kamenných nádob objevených ve Stupňovité pyramidě v Sakkáře a z otisků pečetí panovníka Kaaa.⁷⁶ Panovník Kaa byl stavebníkem poslední hrobky a *velké ohrady* v Abydu, tedy do té doby, než se na toto pohřebiště opět navrátili panovníci z konce 2. dynastie. Tento panovník je znám zejména z otisků pečetí, díky kterým dnes dobře známe počet a pořadí jednotlivých panovníků 1. dynastie.⁷⁷

2.2 DRUHÁ DYNASTIE

Doba 2. dynastie (2730–2590 př. n. l.) patří mezi nejtemnější období staroegyptské historie třetího tisíciletí př. n. l. Panovníci, kteří nastoupily na trůn po Kaaovi a vládli až do doby panovníka Necericheta, jsou docela nejasní. Z této doby pochází velké množství monumentů a královských jmen, jenž byla zaznamenána na nápisech a později také na královských seznamech.⁷⁸ Podle velmi přibližných odhadů mohla tato dynastie vládnout asi 100 až 120 let.⁷⁹ První tři panovníci 2. dynastie jsou jasnější díky sošce kněze objevené v Mit Rahíně,⁸⁰ jsou jimi

⁷⁰ U Panovníka Dena se nám dochovala pouze jedna (WILKINSON 1999, 75).

⁷¹ WATSON 1987, 16.

⁷² Jedna ze Sakkáry (QUIBELL 1923) a druhá z Abydu (PETRIE 1900).

⁷³ Svátek oslavující třicetileté výročí vlády panovníka (WILKINSON 1999, 212).

⁷⁴ Mastaba S 3038 (EMERY 1949, 82).

⁷⁵ EMERY 1949, 83.

⁷⁶ WILKINSON 1999, 79.

⁷⁷ Tyto otisky pečetí nebyly nalezeny pouze v jeho hrobce v Abydu, ale také na pohřebišti v Sakkáře či hluboko na jihu Egypta, v Elkábu (WILKINSON 1999, 81).

⁷⁸ WILKINSON 1999, 82. Z královských seznamů uveďme například Sakkárský a Abydoský nebo Turínský královský papyrus (DODSON 1996, 20).

⁷⁹ BAINES – MÁLEK 1980, 36.

⁸⁰ O existenci královského pohřebiště v Sakkáře a tedy i prvních třech panovnících 2. dynastie máme i další nepřímé důkazy, a to díky sošce nalezené v Mit Rahíně a dnes uložené v Egyptském muzeu v Káhiře (WILKINSON 1999, 82). Na rameni sošky klečícího zádušního kněze Hetepdiefa jsou vyryta jména králů Hetepsechemueje,

Hetemsechemuej, Raneb a Ninecer. Po nich pravděpodobně nastoupili na trůn panovníci Vadžnes, Peribsen, Sechemib a Chasechemuej. Vypálené hrobky vysokých hodnostářů v severní Sakkáře naznačují, že nedávno vytvořený stát procházel zatěžkávací zkouškou. Vnitřní konflikty mohly být vyvolány i dočasnými změnami podnebí.⁸¹ Na sakkárském pohřebišti jsou vůbec poprvé v historii budovány královské hrobky tak, aby nebyly v přímém kontaktu s hrobkami nekrálovskými.⁸² Zatímco v severní Sakkáře se pohřebiště vysokých hodnostářů dále vyvíjelo svým tempem, královské hrobky byly stavěny v oblasti centrální Sakkáry, jižně od pozdějšího Necerichetova pyramidového komplexu. Dvě z nich se nacházejí východně od Venisovy pyramidy a patří panovníkům Hetepsechemuejovi, či možná Ranebovi, a Ninecerovi.⁸³ Ostatní panovníci 2. dynastie dali přednost tradičnímu pohřebišti v Abydu. Ve stavbě nekrálovské hrobky k dalšímu vývoji přispěli panovníci Hetepsechemuej a Ninecer.⁸⁴ Pokud bylo možné s téměř každým panovníkem 1. dynastie spojit novou podobu nekrálovské pohřební architektury, tak za vlády 2. dynastie je situace komplikovanější.⁸⁵ Za vlády 2. dynastie do pozadí ustupuje móda velkých cihlových mastab a důraz je kladem zejména na posmrtnou existenci, což se projevuje hlavně v podzemní části coby skutečné rezidenci zesnulého. Druhá polovina 2. dynastie je v mnohém velmi důležitá pro zrod nekrálovské hrobky, jak ji známe z doby rozkvětů Staré říše. Na konci této dynastie začne pozvolna vznikat v nadzemní části hrobky místo kultu. 2. dynastie tvoří snad nejvýznamnější předěl ve vývoji podzemní části nekrálovské hrobky, kdy dochází k rozvoji budování komorových hrobů či hrobek.⁸⁶

Prvním panovníkem 2. dynastie se stal Hetepsechemuej a jako první porušil tradici, když opustil královské pohřebiště v Abydu a nechal se pohřbít v Sakkáře.⁸⁷ Na základě otisků pečeti⁸⁸ byla tomuto panovníkovi přiřazena velká hrobka

Raneba a Ninecera (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 108).

⁸¹ BARTA 2008, 80.

⁸² O'CONNOR 2009, 141.

⁸³ Severně od Venisova zádušního chrámu objevil Barsanti (BARSANTI 1902) svažující se chodbu vedoucí k složité sérii galerií a komor (DODSON 1996, 21).

⁸⁴ Tuto skutečnost velice dobře dokládá tzv. Archaické pohřebiště z konce 1. a zejména 2. dynastie v severní Sakkáře (Viz podkapitola 6.1 Quibellovo Archaické pohřebiště).

⁸⁵ Dochovaly se nám desítky menších hrobek, z nichž je většina špatně dochovaná (BARTA 2008, 85).

⁸⁶ BARTA 2008, 80.

⁸⁷ WILKINSON 1999, 83.

⁸⁸ BARSANTI 1902.

s rozsáhlými podzemními galeriemi v Sakkáře.⁸⁹ Kromě otisků pečeti s Hetepsechemuejovým jménem zde byly také objeveny otisky pečeti s Ranebovým jménem,⁹⁰ a proto se tato hrobka stala předmětem diskuzí, komu vlastně patří.⁹¹ Z nadzemní části hrobky se nám bohužel do dnešních dní nic nedochovalo. Z nadzemní a podzemní části hrobky následujícího panovníka Raneba nám zůstala zachována pouze jedna ze stél, které ji původně zdobily.⁹² Nejlépe doloženým panovníkem rané 2. dynastie je Ninecer.⁹³ Ninecerova hrobka se nacházela několik desítek metrů východně od hrobky Hetepsechemuejovy.⁹⁴

Obr. 2.: Alabastrová soška panovníka Ninecera neznámého původu. Jedná se o první doklad trojrozměrné královské plastiky.

Za vlády tohoto panovníka patrně došlo k vnitřním nepokojům či dokonce vojenským konfliktům s jižní částí Egypta.⁹⁵ Doba jeho vlády je zajímavá také tím, že z ní máme první doklad trojrozměrné královské plastiky zpodobňující panovníka sedícího na trůnu a oděného do slavnostního úboru svátku *sed* (obr. 2).⁹⁶ Po Ninecerově smrti se Egypt podle nepřímých dokladů ocitl v krizi, během níž vládlo několik efemérních panovníků, jenž jsou jen velice skromně doloženi soudobými nápisy.⁹⁷ Není nám známo, kde byli tito panovníci pochováni, stejně tak, zda i nadále pokračovali v tradici svých předků a kromě vlastní hrobky si nechali stavět i tzv. *velké ohrady*. V Sakkáře západně od Necerichetova pyramidového komplexu jsou dosud v terénu patrné pozůstatky několika staveb, jež vzdáleně připomínají velkolepé ohrady v Abydu. Největší z nich se nazývá

⁸⁹ WILKINSON 1999, 83.

⁹⁰ DODSON 1996, 21.

⁹¹ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 108.

⁹² WILKINSON 1999, 84.

⁹³ Z análů Palermské desky se dozvídáme, že Ninecer mohl vládnout až 35 let (HELCK 1979, 128).

⁹⁴ Ninecerova hrobka v Sakkáře byla identifikována na základě otisků pečeti s jeho jménem objevených v mastabách vysokých hodnostářů v severní Sakkáře, Heluánu, Gíze a mnoha dalších (LACHER-RASCHDORF 2014).

⁹⁵ Z třináctého roku Ninecerovy vlády pocházejí doklady o taženích proti některým městům v zemi (SCHÄFER 1902, 24).

⁹⁶ SIMPSON 1956.

⁹⁷ Jména panovníků Vadžnese a Nubnefera byla vyryta na kamenných nádobách objevených v galeriích pod Stupňovitou pyramidou panovníka Necericheta v Sakkáře (LACAU – LAUER 1959).

Gisir el-Mudír⁹⁸ a na základě kamenné ohradní zdi zdobené výklenky ji skutečně můžeme datovat do 2. dynastie.⁹⁹

Následujícím vládcem Egypta, tedy alespoň jeho severní části, byl panovník Vadžnes.¹⁰⁰ Hrobka tohoto panovníka nalezena nebyla,¹⁰¹ avšak je velice pravděpodobné, že následoval své předchůdce a nechal si v Sakkáře vystavět podzemní galerie v místě, kde mohl být později navršen severní dvůr Necerichetova pyramidového komplexu.¹⁰² Poslední dva panovníci 2. dynastie opět obrátili svou pozornost k tradičnímu královskému pohřebišti v Umm el-Kábu. Ke konci nejasného období, jenž nastalo po Ninecerově smrti, se objevuje vládce jménem Peribsen. Tento panovník z poloviny 2. dynastie změnil ikonografii psaní Horova jména a namísto Hora si za ochranné božstvo nad *serech*¹⁰³ zvolil Sutecha.¹⁰⁴ Důvodů vedoucí Peribseny k této změně je několik, avšak hlavním z nich se uvádí skutečnost, že byl pohřben v Abydu a památky s jeho jménem se mimo Horní Egypt nevyskytují.¹⁰⁵ Jako vládce jižní části země se tedy mohl pokládat za panovníka pod ochranou Sutecha.¹⁰⁶ Hrobka panovníka Peribseny je překvapivě malá a navrácí se ke stavební tradici z doby Džera a Deny. Dřevěná svatyně, jenž stála v centru pohřební komory, byla nahrazena cihlovou komorou a chodbou, která ji obklopovala.¹⁰⁷

⁹⁸ CWIEK 2000. Gisr el-Mudír znamená arabsky „Ředitelova ohrada“ a zabírala plochu přibližně 500 x 250 metrů (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 109).

⁹⁹ DODSON 1996, 24.

¹⁰⁰ Jméno tohoto panovníka je doloženo z jedné mastaby v severní Sakkáře (LACAU – LAUER 1959), kde byly objeveny také kamenné nádoby zmiňující obě ochranné bohyně Egypta, Nechbetu a Vadžetu. Avšak panovník Vadžnes mimo Sakkáru není nikde doložen, a proto nelze potvrdit, že jeho moc sahala až do jižní části země (WILKINSON 1999, 88).

¹⁰¹ DODSON 1996, 23.

¹⁰² Je velice pravděpodobné, že další královské hrobky 2. dynastie byly stavěny jižně od galerií Hetepsechemuejovy a Ninecerovy hrobky, což by pak vysvětlovalo polohu ohradní zdi Sechemchetovy stupňovité pyramidy v určité vzdálenosti na západ (WILKINSON 1999, 88).

¹⁰³ Stylizované vyobrazení průčelí královského paláce vytvářející obdélný rámeček, do něhož se psalo Horovo jméno panovníka. Nad *serechem* byl zpravidla zobrazován bůh Hor, později také Sutech (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 399).

¹⁰⁴ WILKINSON 1999, 89.

¹⁰⁵ Před jeho hrobkou v Abydu byly objeveny dvě královské stély (SPENCER 1980, 16).

¹⁰⁶ Podle dalšího názoru Peribsen dobyl město severovýchodní delty nazývané Sečet, jenž se později stalo jedním z hlavních kultovních center tohoto božstva (WILKINSON 1999, 90).

¹⁰⁷ DREYER 2003.

O posledním králi nejen 2. dynastie, ale také Archaické doby, víme více, než o kterémkoliv jeho předchůdci. Za vlády panovníka Chasechema („Mocnost se zjevuje v záři“) došlo k opětovnému spojení obou částí země.¹⁰⁸ Z tohoto důvodu panovník změnil své jméno na Chasechemuej („Obě mocnosti se zjevují v záři“).¹⁰⁹ Panovník Chasechemuej nechal za své doby postavit takové monumenty, jaké se žádnému z předchozích panovníků nepovedlo a jaké dokázal překonat až první panovník následující dynastie.¹¹⁰ Unikátní Chasechemuejova hrobka představuje kompromis mezi tradiční abydoskou a sakkárskou královskou hrobkou. Hrobka byla vystavěna v několika fázích. Stěny pohřební komory byly obloženy vápencovými deskami, které pravděpodobně také tvořily původní zastropení prostoru. Právě hojné použití kamenných desek činí z Chasechemuejovy hrobky milník ve vývoji královské pohřební architektury.¹¹¹ *Velká ohrada* panovníka Chasechemueje, známá též jako Šunet ez-Zebíb¹¹², je zároveň nejmonumentálnější dochovanou stavbou z Archaického období.¹¹³ Tato ohrada, jejíž stěny byly postaveny ze sušených cihel, byla obehnaná dvojitou ohradní zdí, jejíž oba líce byly obíleny.¹¹⁴ V jihovýchodní polovině se pak nacházela malá kaple.¹¹⁵

2.3 POČÁTEK STARÉ ŘÍŠE

Toto období někdy též nazývané jako éra „stavitelů pyramid“ ztělesňuje jeden z kulturních, politických a hospodářských vrcholů egyptské říše. Stará říše¹¹⁶ (2543–2120 př. n. l.) představuje vládu panovníků 3. až 6. dynastie. My se v této kapitole budeme věnovat pouze první z nich, 3. dynastii (2592–2544 př. n. l.). Pozdější královské seznamy a soudobé monumenty se jen vzácně shodují v počtu králů, kteří vládli v období 3. dynastie.¹¹⁷ Do období 3. dynastie řadíme panovníky

¹⁰⁸ Polovina a konec 2. dynastie byla očividně svědkem stavu občanské války mezi svárlivými stranami bojujícími buď ve jménu boha Hora nebo Sutecha, tj. severu a jihu (DODSON 1998, 27).

¹⁰⁹ SHAW – NICHOLSON 1995, 150.

¹¹⁰ WILKINSON 1999, 91.

¹¹¹ Do hrobky se vstupovalo od jihu, tj. orientace vchodu i nadále uznávala směr na hlavní pouštní wádí, které pravděpodobně představovalo pomyslnou bránu do podsvětí (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 110).

¹¹² Z arabského překladu „Hrozinková ohrada“ (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 105).

¹¹³ O’CONNOR 2009, 159.

¹¹⁴ DODSON 2008, 140.

¹¹⁵ Tato malá kaple byla prokázána také u ohrad panovníků Hora-Ahy, Džera a Peribsena (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 104).

¹¹⁶ O této době nám poskytl mnoho informací tzv. Turínský královský papyrus (MÁLEK 2000, 105).

¹¹⁷ Turínský a Abydoský královský seznam zaznamenávají celkem pět vládců, zatímco

Necericheta, Sechemcheta, Chabu, Sanachta a Huneje.¹¹⁸ Je však nezpochybnitelné, že zásadní roli zde hrál panovník Necerichet, dnes známý spíše pod jménem Džoser.¹¹⁹ Nebka, jehož někteří ztotožňují se Sanachtem, byl až donedávna na základě Abydoského královského seznamu a Turínského královského papyru považován za prvního panovníka 3. dynastie. Nové archeologické prameny v Abydu¹²⁰ jasně naznačují, že Chasechemuejovým nástupcem, a tedy i prvním vládcem 3. dynastie, byl velice pravděpodobně Necerichet. Sanacht, dříve uváděn na počátku dynastie, dnes bývá řazen do druhé poloviny 3. dynastie.¹²¹ Není však pochyb, že posledním panovníkem 3. dynastie byl Hunej, jenž byl patrně otcem prvního panovníka 4. dynastie, Snofrua.¹²² Na konci 2. dynastie stále ještě přetrvává výrazná odlišnost královského a nekrálovského pohřebiště. Od 3. dynastie dochází k tomu, že se obě tyto sféry v určitých oblastech propojují. Jednu z významných změn představuje skutečnost, že si členové královské rodiny a nejvyšší hodnostáři země budují hrobky v blízkosti královských pohřebních monumentů, aby i po smrti mohli být svému vládci nablízku.¹²³

Poslední král Archaické doby, Chasechemuej, byl pravděpodobně otcem prvního panovníka Staré říše, Necericheta.¹²⁴ Zdá se, že poslední král Archaické doby a první panovníci Staré říše byli všichni v příbuzenském vztahu ke královně Nimaathap.¹²⁵ Tato královna byla za Chasechemuejových časů nazývána „matkou králových dětí“ a za Necerichetovy vlády (2592–2566 př. n. l.¹²⁶) jako „matka krále

Sakkárský královský seznam a nápisy z 3. dynastie uvádějí pět jmen Horových (DODSON 1998, 28).

¹¹⁸ Jména a pořadí panovníků na základě *Pyramidy*, 2008.

¹¹⁹ BAUD 2007, 9.

¹²⁰ DREYER 1999 a 2003.

¹²¹ VERNER 2008, 81.

¹²² WILKINSON 1999, 103.

¹²³ BÁRTA 2008, 94.

¹²⁴ BAUD 2007. Tuto skutečnost také dokládají otisky pečeti s Necerichetovým jménem v Chasechemuejově hrobce na královském pohřebišti v Umm el-Kábu (WILKINSON 1999, 95).

¹²⁵ Na lokalitě Bét Chaláf (GARSTANG 1902), nacházející se v poušti západně od vesnice Girga v Horním Egyptě, bylo objeveno celkem šest velkých mastab, z nichž dvě dosahovaly mimořádných rozměrů (DODSON 1998, 28). Tyto mastaby poskytly velké množství otisků pečeti. Jedna z mastab, označovaná jako K1, zmiňuje „královu matku“ Nimaathap. Je velice pravděpodobně, že mastaba K1 náležela právě této královně. Ostatní mastaby mohly patřit nižším členům její rodiny či provinčním vyšším hodnostářům (DODSON 1998, 38; WILKINSON 1999, 97). Ve druhé velké mastabě je zmíněn panovník Sanacht (DODSON 1998, 28; BAUD 2007, 19).

¹²⁶ Podle Turínského královského papyru vládl 19 let a podle Manéthóna 29 let (VERNER – BAREŠ – VACHALA 2007, 517).

Horního a Dolního Egypta“ a právě díky ní přešla pravděpodobně vládnoucí moc z jedné generace na druhou. Znakem kontinuity byla také skutečnost, že hlavní město Egypta s královským palácem a centrálními úřady zůstávalo i nadále v okolí pevnosti Bílé zdi¹²⁷. Panovník Necericeht je jedním z nejznámějších panovníků v dějinách Egypta.¹²⁸ Jeho Stupňovitá pyramida v Sakkáře a k ní přiléhající komplex budov předznamenávají počátek nové doby a dokládají mohutný rozmach hospodářství, státní administrativy a celé společnosti na počátku Staré říše.¹²⁹ Právě v tomto komplexu byl poprvé použit v rozsáhlém měřítku nový stavební materiál, vápenec,¹³⁰ a právě zde byla zhmotněna idea monumentálního královského hrobu ve tvaru pyramidy. Stavby obklopující Stupňovitou pyramidu v Sakkáře¹³¹ sestávaly ze vstupní kolonády, Jižního dvora, Jižní hrobky, Chrámu „T“, komplexu svátku *sed*, Jižního a Severního domu a zádušního chrámu.¹³² Kromě kamenné ohradní zdi celý komplex navíc obklopoval tzv. Velký příkop.¹³³ Necerichetův nástupce Sechemchet¹³⁴ se rozhodl následovat svého předchůdce a nechal si vybudovat podobnou stupňovitou pyramidu v bezprostřední blízkosti Stupňovité pyramidy. Sechemchetova pyramida měla být dokonce vyšší, avšak kvůli panovníkově krátké vládě nebyla dokončena.¹³⁵ Grafito na ohradní zdi komplexu uvádí, že vedením stavby, stejně jako u Necerichetovy hrobky, byl pověřen architekt Imhotep.¹³⁶ Na základě nápisu na fragmentu podstavce Necerichetovy sochy (obr. 3) soudíme, že byl královým synem, královským architektem a veleknězem slunečního boha Rea v Heliopoli.¹³⁷

¹²⁷ Viz podkapitola 3.1.2 Nové hlavní město.

¹²⁸ O téměř 2500 let později nesla Hladová stéla na ostrůvku Sáhel svědectví o tom, že byl považován za vzor moudrého a zbožného vládce (MÁLEK 2000, 107).

¹²⁹ BAUD 2007, 9. Zbytky chrámů, které nechal postavit, byly nalezeny v Heliopoli v Dolním Egyptě, stejně tak jako v Gebelenu v Horním Egyptě (WILKINSON 1999, 97).

¹³⁰ Práce v kameni vyžadovala nové pracovní postupy a dovednosti, které tehdejší stavitelé teprve hledali. Stavitelé byli hluboce ovlivněni architekturou Archaické doby, která využívala především lehké přírodní materiály. Tuto situaci vyřešili tím, že tyto prvky „přepsali“ do kamene. Vápencové zdi s výklenky tak napodobovaly konstrukce z dřevěných trámů, prken a tyčí se zavěšenými rohožemi či sloupy představující obrovské stvolý papýru (VERNER 2008, 84).

¹³¹ FIRTH – QUIBELL 1935, LAUER 1936.

¹³² WILKINSON 1999, 96.

¹³³ Tento příkop představoval na memfidské nekropoli největší stavbu svého druhu. Jeho obdélníkový půdorys dosahoval rozměrů 750 x 600 metrů (VERNER 2008, 86).

¹³⁴ Díky shodě archeologické evidence a pozdějších královských seznamů víme alespoň protentokrát, že Necerichetovým nástupcem byl Sechemchet (WILKINSON 1999, 98).

¹³⁵ GONEIM 1957.

¹³⁶ GONEIM 1957, 4. Další doklad Imhotepovy existence pochází z podzemních galerií Necerichetova komplexu, kde na nalezených kamenných nádobách můžeme najít Imhotepův titul „vrchního kněze předčitatele“ (BÁRTA 2008, 117).

¹³⁷ VERNER 2008, 105.

Obr. 3.: Fragment podstavce sochy panovníka Necericheta s nápisem zmiňujícím Imhotepa, „ten, jenž přichází v míru“. Imhotep byl pravděpodobně nejen architektem Necerichetovy a Sechemchetovy pyramidy, ale také pravděpodobně královým synem.

Doba, jenž následovala po Sechemchetově smrti je nejasná. V krátkém sledu se na egyptském trůnu vystřídal několik panovníků. Jedním z těchto králů byl Chaba, jehož jméno je známo z hliněných pečeti nalezených v Hierakonpoli¹³⁸ či z kamenných nádob objevených v Dahšúru a Závijit el-Arjánu. V Závijit el-Arjánu byla také nalezena nedokončená stupňovitá pyramida, nazývaná též Vrstevnatá pyramida, za jejíhož majitele považujeme právě tohoto panovníka.¹³⁹ Posledním panovníkem 3. dynastie, jež stál na prahu Staří říše, je Hunej.¹⁴⁰ U tohoto panovníka se poprvé setkáváme s královským jménem zapsaným v kartuši.¹⁴¹ Nejvýznamnější památkou, kterou bychom mohli připsat tomuto panovníkovi, je malá žulová stupňovitá pyramida na ostrově Elefantina. Po celém Egyptě bychom našli takovýchto malých pyramid svou velikostí a konstrukcí podobných té v Elefantině nejméně sedm.¹⁴² Avšak tyto pyramidy, společně pak s prvními stavebními fázemi pyramidy v Médúmu, datujeme do doby Hunejova nástupce a syna, Snofrua,¹⁴³ jenž započal novou dobu egyptských dějin, 4. dynastii.

¹³⁸ QIUBELL – GREEN 1902.

¹³⁹ WILKINSON 1999, 99; BAUD 2007, 29.

¹⁴⁰ Hunejovu pozici jako posledního panovníka 3. dynastie a Snofrua jako jeho nástupce a prvního panovníka 4. dynastie potvrzují jak Papyrus Prisse (JÉQUIER 1911), tak autobiografický nápis vysokého hodnostáře Mecena v jeho hrobce v Sakkáře (WILKINSON 1999, 103).

¹⁴¹ BAUD 2007, 25.

¹⁴² Například v Edfu, el-Síle, Ombu, Sinki a Závijit el-Mejtínu (BÁRTA 2005a, 181). Všechny tyto malé pyramidy byly pravděpodobně pouze symbolickými stavbami bez vnitřní struktury (LAUER 1961). Názory na malé pyramidy se však různí. Lauer je považoval za kenotafy (královen v jejich rodných provinciích), podle Arnolda byly symboly počátečního pahorku, Svelim se domníval, že se jedná o předchůdce pozdějších slunečních chrámů. Podle Dreyera a Kaisera jde o památníky postavené poblíž provinčních center a královských rezidencí, jako znak královské přítomnosti a autority daleko od hlavního města (WILKINSON 1999, 277, VERNER 2008, 129). Jiného názoru je však Edwards odvolávající se na pyramidu v Síle, neboť tato pyramida stála nedaleko pyramidy v Médúmu a v blízkosti hlavního města (EDWARDS 1993).

¹⁴³ Typologicky je lze zařadit do druhé poloviny 3. dynastie, přesněji do období od Sechemcheta po Snofrua (VERNER 2008, 128).

byla Smithova mapa¹⁵⁰, která byla již topograficky přesnější a která byla později zaktualizována britským archeologem A. J. Spencerem¹⁵¹, k čemuž mu dopomohla také první edice *Porter&Moss Bibliography*¹⁵². Jeho mapa sice nebyla tak topograficky přesná jako Smithova¹⁵³, avšak její význam tkvěl v přezkoumání složité situace, jenž vzešla z různorodosti jednotlivých výkopců a výzkumů v oblasti plošiny severní Sakkáry. Číslování jednotlivých sakkárských hrobek se lišilo z důvodů působení mnoha badatelů.¹⁵⁴ Původně se zde tak objevovalo celkem šest systémů číslování.¹⁵⁵ Spencer se rozhodl vypracovat přehlednou mapu sakkárské nekropole a znovu uspořádal šest odlišných systémů. Společně s tím zakreslil objevy zde učiněné už od roku 1936.¹⁵⁶

Na rozdíl od královského pohřebiště v Umm el-Kábu, které zůstávalo před zraky smrtelníků skryto v poušti, byly mastaby královských místodržících budovány tak, aby byly dobře viditelné od východu,¹⁵⁷ z nilského údolí.¹⁵⁸ Blízkost a viditelnost sakkárské nekropole pravděpodobně představovala důležitý prvek při jejím zakládání.¹⁵⁹ Mastaby vyjadřovaly vysoký statut členů královské rodiny, kteří v oblasti hlavního města vykonávali správu státu a fakticky tak zastupovali panovníka.¹⁶⁰ Pohřebiště v Sakkáre tak sloužilo jako nástroj připomnění vládnoucí moci a doklad neustálé přítomnosti panovníka jako krále sjednoceného Horního a Dolního Egypta.¹⁶¹ Rané hrobky severosakkárské plošiny z období 1. dynastie, tzv. Emeryho pohřebiště,¹⁶² jsou situovány podél okraje svahu, východní části vápencové plošiny, přehlízející úrodné údolí a starověkou Memfidu. Tyto hrobky

v archeologické kartografii sakkárského a dalších memfidských pohřebišť. Byly v ní zaznamenány všechny monumenty, které byly do tohoto roku objeveny. (*The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis 2003*).

¹⁵⁰ REISNER 1936, mapa ii.

¹⁵¹ SPENCER 1974.

¹⁵² PORTER–MOSS 1981. Využil také dřívější poznatky badatelů Marietta, Lepsia či například Firtha (SPENCER 1974, 1).

¹⁵³ SMITH 1936.

¹⁵⁴ SPENCER 1974, 1.

¹⁵⁵ Lepsius, De Morgan, Mariette, Quibell, Firth a Emery.

¹⁵⁶ Spencer ve své mapě také opravil několik nedostatků. Jedním z nich bylo například Emeryho označení S 3518 pro dvě odlišné hrobky (*The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis 2003*).

¹⁵⁷ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 32.

¹⁵⁸ BÁRTA 2008, 61.

¹⁵⁹ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 112.

¹⁶⁰ BÁRTA 2008, 61.

¹⁶¹ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 112.

¹⁶² MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 114.

sledují linii svahu v severozápadní a jihovýchodní ose.¹⁶³ Se svou přední a centrální polohou při okraji svahu je dobře viditelná nejranější z hrobek 1. dynastie, S 3357. Tato hrobka datovaná do období vlády panovníka Hora-Ahy se nachází v blízkosti prohlubně svahu, kde se patrně nacházel vstup na severosakkárskou plošinu.¹⁶⁴ V období vlády panovníků Džera a Wadžiho se mastaby rozprostíraly dále směrem na jih od hrobky S 3357. Za panovníka Dena byly hrobky stavěny nejen směrem na jih, ale také směrem na sever od hrobky S 3375 lemující okraj svahu.¹⁶⁵ V této oblasti nacházíme také hrobky hodnostářů 2. dynastie. Velké mastaby 2. dynastie byly budovány za hrobkami předešlé dynastie, také sledující polohu svahu.¹⁶⁶ Souběžně s výstavbou hrobek vysoce postavených hodnostářů v severní Sakkáře postupně vznikalo směrem na západ i rozsáhlé pohřebiště, jejichž majitelé byli kněží nebo úředníci nižšího postavení.¹⁶⁷ V současné době nedokážeme přesně určit, jak dalece na jih pohřebiště dosahovalo. Velké mastaby se rozprostíraly přibližně 300 metrů podél okraje svahu a za jejich jižní hranici je všeobecně přijímána hrobka S 3507. Oblast východního okraje se postupně plynule dále rozrůstala na západ a jihozápad od velkých mastab 1. dynastie, kde vzniklo tzv. Archaické pohřebiště. Na tomto pohřebišti zkoumaném Quibellem¹⁶⁸ nacházíme hrobky 2. a 3. dynastie. Mastaby 2. dynastie se nachází ve středu vápencové plošiny severní Sakkáry a většina z nich je dnes zničená či špatně dochovaná. Hrobky datované do 3. dynastie jsou umístěny na západní straně, podél úbočí Wádí Abúsír, nedaleko pohřebiště posvátných zvířat a v jihozápadní části plošiny¹⁶⁹ až k severní zdi Necerichetova pyramidového komplexu.¹⁷⁰ Tento rozmach směrem k jihu je také doložen velkou vápencovou mastabou objevenou Quibellem na východ od zádušního chrámu Tetiho pyramidového komplexu.¹⁷¹ Neodmyslitelnou součástí memfidské nekropole je dnes již neexistující abúsírský rybník (obr. 5). Tato vodní plocha se nacházela severně od výběžku plošiny severní Sakkáry.¹⁷² Od abúsírského rybníku bylo možné v severovýchodním směru

¹⁶³ TAVARES 1999, 858.

¹⁶⁴ JEFFREYS – TAVARES 1994, 159.

¹⁶⁵ JEFFREYS – TAVARES 1994, 147.

¹⁶⁶ JEFFREYS – TAVARES 1994, *The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis 2003*.

¹⁶⁷ TAVARES 1998, 1138.

¹⁶⁸ QUIBELL 1923, V.

¹⁶⁹ WETERING 2004, 1060.

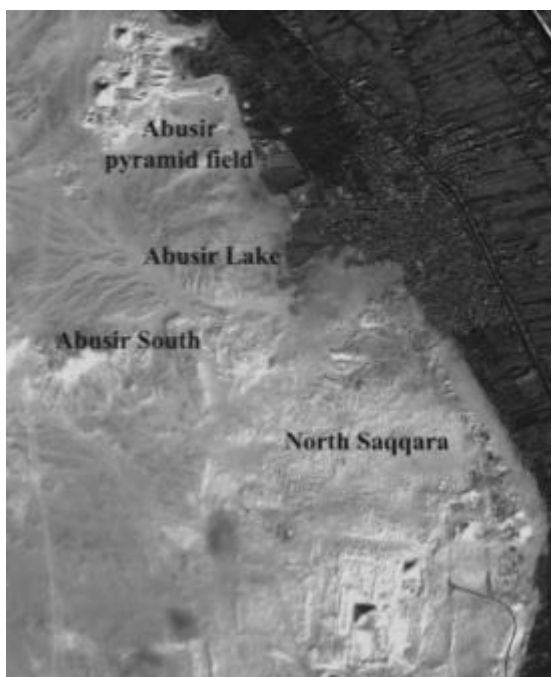
¹⁷⁰ Jednalo se o část nekropole, kde se archaické pohřebiště vysokých hodnostářů vyvinulo v staroříšské pohřebiště vysokých hodnostářů (TAVARES 1998, 1138).

¹⁷¹ QUIBELL 1923, 1.

¹⁷² BÁRTA – BRŮNA 2006, 17.

vysledovat několik přístupových cest do pohřebiště.¹⁷³ Je velice pravděpodobné, že se jednalo o hlavní vstup na pohřebiště během 3. tisíciletí př. n. l., zejména pak v období Staré říše.¹⁷⁴ Byl totiž jakousi symbolickou branou, kterou se vstupovalo do celého pohřebiště, a jeho význam se promítal i v egyptské mytologii.¹⁷⁵ Umožňoval vstup na pohřebiště severní Sakkáry, jižního Abúsíru, do Necerichetova areálu a mnoha dalších oblastí, které se začaly vyvíjet zejména v následujících obdobích, během 5. a 6. dynastie.¹⁷⁶

Sídelním městem panovníků archaické doby však i nadále zůstávalo město Cinev¹⁷⁷ v Horním Egyptě, které se doposud nepodařilo objevit. Pravděpodobně leželo nedaleko Abydu.¹⁷⁸ Král se společně se svým dvorem vydával na svou každoroční pout' napříč celou zemí,¹⁷⁹ aby tak udržoval řád a zabezpečoval mír.¹⁸⁰ Král měl stanovený přesný plán, během něhož se účastnil důležitých náboženských slavností. Tyto slavnosti probíhaly v důležitých centrech, v nichž byly k těmto účelům během archaického období také zřízeny královské

Obr. 5.: Satelitní snímek zachycující oblast Abúsíru společně s abúsířským rybníkem a pohřebištěm severní Sakkáry.

rezidence, aby tak měl král během částí dvouročního cyklu kde přebývat.¹⁸¹ K těm nejdůležitějším jmenujme například Memfidu, Abydos a Hierakonpoli.¹⁸²

¹⁷³ LEHNER 1997, 83; BÁRTA 2013a, 75.

¹⁷⁴ BÁRTA 1998.

¹⁷⁵ Mýtus vztahující se k žabí bohyni Heketě a mýtu o znovuzrození (BÁRTA 1998, JANÁK 2005, 72).

¹⁷⁶ BÁRTA 2013a, 75.

¹⁷⁷ Dnes leží pozůstatky této sídelní aglomerace pod současnou vesnicí Girga (BÁRTA 2008, 54).

¹⁷⁸ VERNER 2008, 30.

¹⁷⁹ WILKINSON 2000, 120.

¹⁸⁰ WETERING 2004, 1057.

¹⁸¹ JEFFREYS – TAVARES 1994, 159.

¹⁸² WILKINSON 1999, 37.

3.1.2 Nové hlavní město

Za prvního panovníka sjednoceného Egypta a také prvního krále 1. dynastie je považován Narmer.¹⁸³ Tento panovník pokračoval v tradici vládců z Předdynastického období a nechal se pohřbít na královském pohřebišti v Umm el-Kábu v Abydu.¹⁸⁴ S jeho nástupcem, panovníkem Horem-Ahou¹⁸⁵ je spojován počátek tradice stavby bohatých hrobek zvaných mastaby v Sakkáře. Hor-Aha byl však také zakladatelem nového hlavního města, které vzniklo při sjednocení země na rozhraní Horního a Dolního Egypta,¹⁸⁶ opevněné rezidence egyptských králů „Bílé zdi“, (ve staroegyptštině *Inbw hedž*).¹⁸⁷ Město, které kolem této pevnosti postupně vyrostlo, bylo později známé jako *Men nefer* (řecky „Memfis“)¹⁸⁸ a podle tradice ho založil legendární panovník Meni (řecky „Menes“).¹⁸⁹ Je to právě Meni, který bývá považován za osobu totožnou s Ahou.¹⁹⁰

Byla to memfidská oblast, která byla jednou z nejdůležitějších v rané egyptské historii. Zasloužila se tomu nejen díky královské rezidenci, hlavnímu sídlu administrativy¹⁹¹ a vysoké koncentraci královských, ale zejména nekrálovských monumentů, ale hlavně díky pevnosti, Bílé zdi.¹⁹² Již samo jméno nově založeného města odkazuje k jasně ohraničené ploše, snad menšímu opevněnému městu, kolem něhož existovalo další osídlení.¹⁹³ Hradby byly postaveny z nepálených cihel

¹⁸³ LAUER 1966, 169; BAINES 1995, 131; SHAW – NICHOLSON 1995, 18; WILKINSON 1999, 66.

¹⁸⁴ WATSON 1987, 14.

¹⁸⁵ Panovník Hor-Aha někdy bývá ztotožňován s panovníkem Narmerem (BENEŠOVSKÁ 2008, 63).

¹⁸⁶ VERNER 2008, 30.

¹⁸⁷ Na základě nápisů objevených v jižní části Sinajského poloostrova na lokalitě Wádí Ameyra bychom mohli založení Bílých zdí datovat již do období vlády Irej-Hora, Narmerova předchůdce (TALLET 2012, 1654). Kromě Narmerova jména v serechu je zde uvedeno také jméno Irej-Hora bez serechu společně s první zmínkou o *Inbw hedž*. Založení Memfidy bychom tak mohli datovat až do roku 3150 př. n. l., kdy byl Irej-Hor legitimním vládcem na severu i na jihu. (TALLET 2012, 1657). Wilkinson je však jiného názoru, neboť Irej-Horovo jméno není v serechu a tedy jej nepovažuje za panovníka. Za prvního vládce a zakladatele Memfidy považuje Narmera (WILKINSON 1993, 242).

¹⁸⁸ Název města byl odvozen od pojmenování pyramidy panovníka 6. dynastie Pepiho I. – *Men nefer Pepi* – „Pepiho krása trvá“. V době vlády tohoto panovníka se těžiště hlavního města přesunulo od pevnosti Bílé zdi do okolí údolního chrámu Pepiho I. a dostalo zkrácený název králova pyramidového komplexu, *Men nefer* (VERNER 2008, 274).

¹⁸⁹ EMERY 1961, 49.

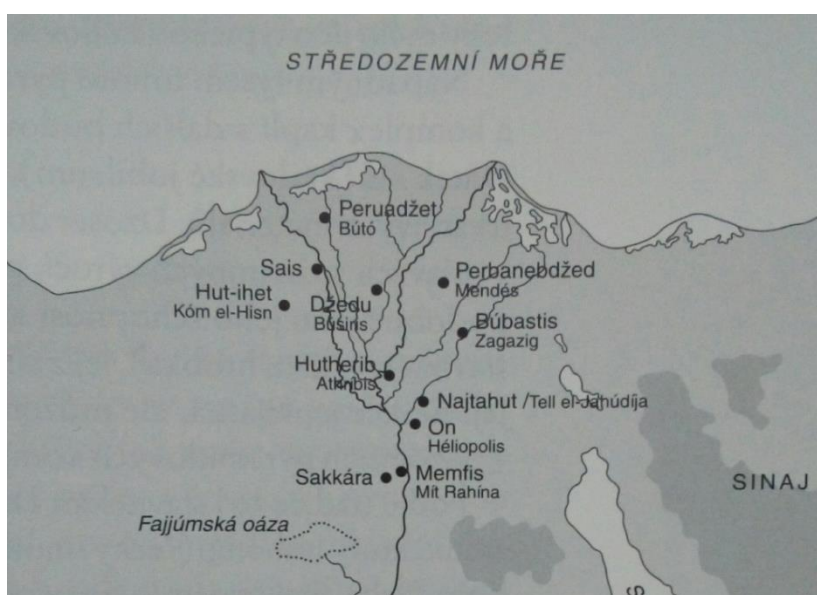
¹⁹⁰ SPENCER 1993, 63.

¹⁹¹ WETERING 2004, 1057.

¹⁹² WILKINSON 1999, 357.

¹⁹³ VERNER 2008, 30.

a jejich zdi byly natřeny bílou barvou. Jméno města mohlo vyjadřovat tu skutečnost, že šlo původně o hornoegyptské osídlení. Smyslem existence tohoto města, pevnosti, mohlo znamenat i jistý dozor nad získanou oblastí nilské Deltý. Bílá by tedy v názvu mohla odkazovat na barvu hornoegyptské koruny.¹⁹⁴ Ani tak však nemůžeme vyloučit tu možnost, že město odkazovalo svým pojmenováním k přírodně bílým vápencovým plošinám severní Sakkáry,¹⁹⁵ na nichž si stavěli hrobky místodržící hornoegyptských králů.¹⁹⁶ Z Bílých zdí se nám do dnešních dnů bohužel nic nedochovalo. Přesnou polohu pevnosti se tedy archeologům nepodařilo lokalizovat.¹⁹⁷ Sporné také zůstává, zda toto centrum leželo na východ od pohřebiště v severní Sakkáře, nedaleko Abúsíru.¹⁹⁸

Obr. 6.: Mapa s vyznačenými polohami měst Sakkára, pohřebiště vysokých hodnostářů, a Memfida, nové hlavní město.

Město svou strategickou polohou na hranici Horního a Dolního Egypta dávalo vládci možnost mít kontrolu nad celou sjednocenou zemí (obr. 6).¹⁹⁹ Důkazy o Memfidě jako administrativním centru²⁰⁰ nám dokládají hrobky úředníků všech

¹⁹⁴ BÁRTA 2008, 56 a BÁRTA 2016, 164.

¹⁹⁵ JEFFREYS 1999.

¹⁹⁶ WETERING 2004, 1055.

¹⁹⁷ VERNER 2008, 30.

¹⁹⁸ BÁRTA 2008, 55.

¹⁹⁹ Vzhledem k tomu, že se poloha tehdejšího hlavního města Horního Egypta, Cinevu, stala pro potřeby kontroly země, ekonomických toků, administrativy a kontroly nad zahraničním obchodem nevýhodnou, bylo centrum sjednoceného Egypta ustaveno v oblasti na východ od dnešních pyramidových polí Abúsír a Sakkára (BÁRTA 2016, 164).

²⁰⁰ V Hierakonpoli (egyptsky „Kom el-Ahmar“) bylo pravděpodobně královské administrativní centrum. Je tomu tak na základě architektonických prvků vyskytujících

hodností odkryté právě v oblasti Memfidy a jejím okolí. Tyto hrobky naznačují nejen administrativní hierarchii,²⁰¹ ale také skutečnost, že již v této době měl raný egyptský stát velmi rozvrstvenou sociální strukturu.²⁰² Nejen to, právě vysoký počet těchto hrobů v memfidské oblasti dokládá, že se hlavní město přesunulo právě sem.²⁰³ Zdálo se být nejen stálým sídlem státních institucí, ale také pracovním místem velkého počtu státních úředníků.²⁰⁴ Úředníci nižšího postavení byli pohřbíváni také na protějším břehu v Heluánu – el-Maasaře,²⁰⁵ v západní Sakkáře – jižním Abúsíru, v severním Abúsíru – Abú Ghurabu a na severu přibližně 7 km od Memfidy v Zawíjet el-Arjánu.²⁰⁶ Memfidská oblast se tak díky své velké rozloze rozkládala na obou březích Nilu.²⁰⁷ Administrativní centra nebyla zřízena v té době pouze v Memfidě, ale po celé zemi, aby tak usnadnila vládu a kontrolu nad celým státem.²⁰⁸

3.2 HISTORIE BĚDÁNÍ

3.2.1 Pod vedením Britů

Hrobky vysokých hodnostářů v severní Sakkáře byly odkrývány britskými archeology od počátku 20. století až po období po 2. světové válce.²⁰⁹ Pohřebiště bylo ve starověku drancováno a opakovaně vykrádáno a obsah hrobek tak byl mnohdy rozptýlen a poničen.²¹⁰ Až do počátku 20. století zde neprobíhaly žádné opravdové vědecké výzkumy. Tato skutečnost se však s rokem 1912 razantně změnila, když se o tuto lokalitu začal zajímat James E. Quibell.²¹¹ Tento britský archeolog je znám především z výzkumů lokality Hierakonpolis poblíž Edfu,²¹² kde objevil doklady o prvních králích, předchůdcích 1. dynastie.²¹³ Mezi lety 1905-1910

se u brány objevené roku 1969. Tato brána z nepálených cihel zdobená nikami byla interpretována jako brána archaického „paláce“ (BARD 2015, 117).

²⁰¹ BARD 2015, 115.

²⁰² SHAW 2000, 84.

²⁰³ BARD 1999, 31.

²⁰⁴ WILKINSON 1999, 359.

²⁰⁵ KÖHLER – JONES 2009.

²⁰⁶ WETERING 2004, 1057.

²⁰⁷ JEFFREYS – TAVARES 1994, 146.

²⁰⁸ BARD 2015, 109.

²⁰⁹ BARD 2015, 115.

²¹⁰ EMERY 1962, 3.

²¹¹ EMERY 1952, 3.

²¹² QUIBELL – GREEN 1902.

²¹³ Byly zde objeveny tři důležité předměty zdobené výjevy související s touto dobou, palice krále štíra a paleta a palice krále Narmera. Všechny tři ceremoniální předměty byly nalezeny na místě nebo v okolí tzv. *základového depozitu* (v egyptologii označován též jako *Main Deposit*), které pojmenoval Quibell společně s Greenem, když prováděli

zkoumal tzv. Archaické pohřebiště v Sakkáře z konce 1. a zejména 2. dynastie.²¹⁴ Quibell také odkryl velký počet hrobek z období 2. a 3. dynastie.²¹⁵ V Sakkáře působil mezi lety 1912 až 1914 a prozkoumal zde dvě malé plochy, z nichž v jedné objevil slavnou Hesireovu hrobku.²¹⁶ Jeho práce zde však byly díky první světové válce přerušeny až do roku 1930, kdy na toto místo zavítal Cecil M. Firth.²¹⁷ Firth po dokončení výzkumů Necerichetovy stupňovité pyramidy²¹⁸ obrátil svou pozornost do severní části Sakkáry, kde odkryl další plochy archaického pohřebiště.²¹⁹ Bohužel, Firth o rok později předčasně zemřel a to dřív, než mohl plně zaznamenat výsledky své práce.²²⁰ Pozůstatkem jeho působení zůstává pouze předběžná zpráva v *Annales du Service des Antiquités*.²²¹

Právě ten, o kterém se v této kapitole budeme nejvíce zabývat, patrně ve svých 19 letech ani netušil, kam ho jeho cesty nakonec zavedou. Tím, kdo prováděl výkopy v severní Sakkáře a odkryl obrovské mastaby z nepálených cihel, byl Walter B. Emery.²²² I když byl tento britský archeolog původně vyškolen jako kreslič vodních staveb, jeho zájem o starověký Egypt ho přivedl na universitu v Liverpoolu a poté až do britských koloniálních služeb v Egyptě. Díky technickému školení je jeho kresebná dokumentace zkoumaných hrobek na svou dobu velice kvalitní.²²³ Do severní Sakkáry zavítal roku 1935 a následně zde přerušovaně mezi lety 1936 až 1956 prováděl výkopy.²²⁴ Emery zde prozkoumal patnáct velkolepých cihlových mastab z doby 1. dynastie (obr. 7). Tyto mastaby a stovky dalších menších hrobek, které dnes dohromady vytvářejí tzv. Emeryho pohřebiště²²⁵.

výzkum Horova chrámu v Hierakonpoli (QUIBELL – GREEN 1902).

²¹⁴ QUIBELL 1923. Toto pohřebiště není ničím nápadné a v době výzkumu bylo velmi poničené (BÁRTA 2008, 85).

²¹⁵ SPENCER 1979, 23. U většiny z těchto hrobek však byla superstruktura vyplněna pouze sutí (QUIBELL 1923). Část hrobek objevených Quibellem byla již dříve odkryta francouzským archeologem A. Mariettem, jenž byla později opět zakryta vrstvou navátého písku (*The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis 2003*).

²¹⁶ QUIBELL 1913. Publikaci o těchto dvou lokalitách vydal v celkem stručné podobě v roce 1923 (EMERY 1938, VII).

²¹⁷ EMERY 1952, 3.

²¹⁸ FIRTH – QUIBELL 1935.

²¹⁹ EMERY 1938, VII.

²²⁰ EMERY 1961, 26.

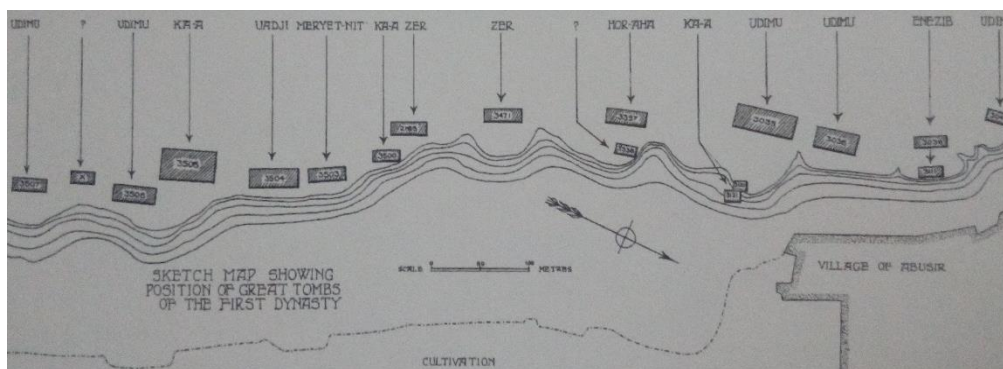
²²¹ FIRTH 1931, 45.

²²² SPENCER 1993, 91.

²²³ BÁRTA 2008, 61.

²²⁴ EMERY 1952, 3; WATSON 1987, 9.

²²⁵ Ve starší literatuře se můžeme setkat také s označením *královské pohřebiště* (MAŘÍKOVÁ

Obr. 7.: Velké mastaby z doby 1. dynastie v severní Sakkáře.

Emery byl v roce 1935 jmenován hlavním ředitelem oddělení starožitností, aby znova odkryl lokality po Firthově výzkumu a mohla tak být publikována úplná výkopová zpráva.²²⁶ Po předběžném prozkoumání Emery došel k závěru, že tato lokalita v sobě skrývá tak hodnotný potenciál, že by neměla být nadále zkoumána v tak malém neorganizovaném měřítku.²²⁷ Pouze systematické odkrývání celé plochy metr po metru může poskytnout žádané výsledky.²²⁸ Emery svůj názor předal také M. Lacauovi, který si tuto myšlenku osvojil a souhlasil s tím, že po zaznamenání Firthových hrobek budou všechny výsledky bádání pravidelně publikovány. M Lacau také Emerymu kladl na srdce, že je toto pohřebiště více méně poslední šancí, jak zodpovědět několik otázek týkajících se právě Archaického období egyptské historie.²²⁹ Od roku 1936 až po vypuknutí druhé světové války práce na pohřebišti nadále pokračovaly a byla objevena i další série velkých hrobek.²³⁰ Před válkou zde společně s Emerym působil také Zaki Y. Saad²³¹, který mu v jeho práci asistoval. Saad byl egyptský archeolog a od roku 1942 byl zapojen do odkrývání pohřebiště nižších hodnostářů a střední třídy 1. dynastie v Heluánu.²³² Pohřebiště el-Maasara v Heluánu se nacházelo na východním břehu naproti Sakkáře a bylo tak pravděpodobně dalším pohřebištem memfidských úředníků, kteří však dosahovali nižšího postavení než ti, kteří byli pohřbeni v severní Sakkáře.²³³ Výzkumy na těchto dvou významných pohřebištích

VLČKOVÁ 2009, 112).

²²⁶ EMERY 1961, 26.

²²⁷ EMERY 1938, VII.

²²⁸ EMERY 1952, 3.

²²⁹ EMERY 1938, VII.

²³⁰ V roce 1936 Emery odkryl hrobku hodnostáře Hemaky, kterou o pět let dříve objevil Firth. V následující sezóně, mezi lety 1937 až 1938, Emery společně se svým týmem objevil nejstarší z hrobek na pohřebišti elity, hrobku S 3357, datovanou do období vlády panovníka Hora-Ahy (EMERY 1939).

²³¹ SAAD 1947 a 1951.

²³² EMERY 1961, 27; KÖHLER 2008b.

²³³ V hrobkách těchto nižších úředníků v Heluánu byly objeveny reliéfně zdobené desky.

poskytly nový materiál²³⁴, který lépe vysvětlil problémy okolo původu faraonské civilizace.²³⁵ Výzkumy byly po válce opět obnoveny a Emery se na pohřebiště vrátil v roce 1946.²³⁶ Až do roku 1956 byly výzkumy pod jeho vedením²³⁷ pod *Egypt Exploration Society*²³⁸ jménem *Antiquities Service of the Egyptian Government*, kdy Emerymu v severní Sakkáře po tři roky asistoval také A. Klasens.²³⁹ V roce 1951 se Emery stal profesorem egyptské archeologie na University College v Londýně.²⁴⁰ I přes všechna přerušení, byl Emery mezi lety 1952 a 1956 schopen dokončit své práce, jenž znamenaly úspěšné odkrytí celé série velkých hrobek 1. dynastie lemující okraj svahu.²⁴¹ Bohužel, několik menších hrobek 1. dynastie a hrobů 2. a 3. dynastie objevených Emerym před a po druhé světové válce nebyly²⁴² nikdy publikovány.²⁴³ Po téměř devíti letech se Emery opět na archaické pohřebiště roku 1964 navrátil. Tentokrát svou pozornost zaměřil na západní část severní Sakkáry, kde doufal v objevení hrobky Imhotepa,²⁴⁴ velekněze a architekta na Necerichetově dvoře.²⁴⁵ Ačkoliv v následujících sezónách Emery objevil několik mastab z období 3. dynastie²⁴⁶, byly publikovány pouze jako předběžné zprávy.²⁴⁷

Většina těchto desek byla objevena na dně šachty vedoucí do pohřební komory. Saad původně navrhoval, že desky byly záměrně umísťovány ke stropu pohřební komory, naproti zemřelému, aby tak zajišťovaly obživu ve formě obětin nezbytnou v posmrtném životě (SAAD 1947 a 1951). Zemřelý byl na této desce vyobrazen sedící před obětním stolem (KÖHLER – JONES 2009, 23). Nyní se většina vědců shoduje, že tyto reliéfní desky byly součástí raného typu nepravých dveří vyskytujících se v nadzemní části hrobky (KÖHLER – JONES 2009, 85). Viz podkapitola 4.3.3 Hrobky níže postavených úředníků.

²³⁴ SAAD, 1947 a také 1951.

²³⁵ EMERY 1961, 27.

²³⁶ WILKINSON 1999, 11.

²³⁷ EMERY 1962, 2.

²³⁸ Egypt Exploration Society byla založena roku 1882 jako *Egypt Exploration Fund*.

²³⁹ WILKINSON 1999, 15. Následujícího roku se Klasens společně se svým týmem přemístil do nejsevernější oblasti memfidské nekropole, Abú Rawaše, kde po tři sezóny vedl výzkumy pro Muzeum starožitností v Leidenu (KLASENS 1957).

²⁴⁰ BÁRTA 2008, 62.

²⁴¹ EMERY 1949, 1954 a 1958.

²⁴² Je obrovská škoda ve studiu Archaického období, že více méně až pozdní hrobky druhé poloviny Archaického období poskytují významný materiál pro pochopení vývoje zádušní architektury od elitních hrobek 1. dynastie až po mastaby Staré říše (WILKINSON 1999, 11).

²⁴³ WILKINSON 1999, 12.

²⁴⁴ SMITH 1971, 199.

²⁴⁵ KREJČÍ 2011, 32.

²⁴⁶ Emery zde objevil dvě skupiny mastab z období 3. dynastie. Jednou z nich byla skupina obklopující velkou mastabu S 3518, jenž byly navrženy přes katakomby paviánů, a druhou byla skupina nacházející se více na východ s mastabami S 3001 až S 3020, které nebyly nikdy publikovány a o nichž se dozvídáme pouze z Emeryho mapy, později stručně popsané Reisnerem 1990 (*The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis 2003*).

²⁴⁷ Rozbor Emeryho poznámek a zpráv z výzkumů poskytne další důležité informace

Emeryho objevy v severní Sakkáře měly obrovský význam. Do této doby bylo o prvních dvou dynastiích v Egyptě známo jen velice málo. Tyto hrobky s mnoha jeho nálezy představovaly zcela novou kapitolu v dějinách egyptské archeologie.²⁴⁸

3.2.2 Abydos vs. Sakkára

Ačkoliv byla oblast Sakkáry systematicky odkrývána mezi lety 1910 a 1959, některé výsledky nebyly dosud plně publikovány.²⁴⁹ Dlouhou dobu však zůstávalo předmětem diskuzí, kde skutečně byli pohřbíváni první dynastiční králové, zda v Abydu či v Sakkáře.²⁵⁰ Dříve se soudilo²⁵¹, že právě sakkárské hrobky jsou tím posledním místem odpočinku králů a hrobky v Abydu pouhými kenotafy²⁵², které by tak odkazovaly na náboženskou tradici spojovanou s Abydem jako domovem boha Usira.²⁵³ Dnes však můžeme s určitou jistotou tvrdit²⁵⁴, že sakkárské hrobky patřily vysokým úředníkům, zatímco králové byli pohřbíváni v Umm el-Kábu u Abydu.²⁵⁵ Pouze v Abydu totiž malý počet velkých hrobek odpovídá králům,

o vývoji zádušní architektury období Staré říše (WILKINSON 1999, 16).

²⁴⁸ BARTA 2008, 62.

²⁴⁹ TAVARES 1999, 857.

²⁵⁰ WILKINSON 1999, 11; O'CONNOR 2009. Tato domněnka vznikla důsledkem nejen propracovanosti některých architektonických prvků hrobek, ale také jejich velikostí a velkým množstvím skladištních prostor. Naopak skutečnost, která tuto teorii vyvrací, je ta, že počet sakkárských hrobek značně přesahoval počet těch královských (SPENCER 1993, 93).

²⁵¹ Emery byl nejdříve toho názoru, že na sakkárském pohřebišti byla skutečně pohřbena tehdejší elita, avšak díky pozdějším nálezům, které prokázaly monumentálnost a stavební pravidelnost jednotlivých mastab, změnil svůj názor, že právě zde se nacházelo pohřebiště králů (EMERY 1938, 1939 a 1949). Emery se domníval, že si králové 1. dynastie nechávali stavět své hrobky v severní Sakkáře, zatímco panovníci 2. dynastie si pro pohřeb zvolili jiné místo. Podle něj si naopak v 2. dynastii, mezi ruinami královských hrobek, nechávali stavět své hrobky vysocí hodnostáři (EMERY 1962, 3).

²⁵² Emery a Lauer se domnívali, že hrobky v Sakkáře jsou skutečnými královskými hrobkami 1. dynastie, zatímco hrobky v Abydu jsou pouhými kenotafy (EMERY 1961 a LAUER 1956). Tuto teorii také později potvrdil Edwards (EDWARDS 1964) a Stadelmann (STADELMANN 1985). Hoffman naopak, který uvedl sociologické důvody, Emeryho teorii otočil. Tvrdil, že králové byli pohřbeni v Abydu, kdežto sakkárské hrobky byly jejich kenotafy (HOFFMAN 1984).

²⁵³ WATSON 1987, 16; O'CONNOR 2009.

²⁵⁴ KEES 1957, KEMP 1966 a 1967, KAISER 1981, SPENCER 1993, TAVARES 1999, WILKINSON 1999, BARD 2000 a také WETERING 2004.

²⁵⁵ KEMP 1967, 23. O'CONNOR 2009. Podle záznamů z královských análů týkajících se vlády králů Džera, Dena, Semercheta a Kaaa předpokládáme, že se v memfidské oblasti nacházely kultovní stavby těchto králů. Všechny tyto stavby mají podobná jména a jsou úzce spojena s konkrétním panovníkem (WILKINSON 2000, 111 a také WETERING 2004, 1063). Tyto kultovní stavby byly dedikovány zemřelému panovníkovi a jeho předchůdcům, bohům. Byly postaveny v místě sakkárské plošiny, kde se později nacházel komplex Stupňovité pyramidy panovníka Necericheta. Pravděpodobně se

a jedné královně²⁵⁶, této dynastie.²⁵⁷ Zároveň bylo v Abydu nalezeno několik důkazů, které potvrzují tuto teorii.²⁵⁸ Prvním z nich je návaznost a přirozený vývoj královského pohřebiště v Umm al-Kábu z předdynastického pohřebiště U, kde byly ukládány ostatky členů postupně se rodící vládnoucí vrstvy společnosti.²⁵⁹ Pokračováním této rozsáhlé nekropole pak představovalo pohřebiště B, které se skládá ze tří dvoukomorových hrobek posledních panovníků 0. dynastie²⁶⁰ a pravděpodobně prvních dvou králů 1. dynastie.²⁶¹ Dalším dokladem jsou nepochybně stély s královskými jmény, které byly nalezeny v několika hrobkách.²⁶² Nejen královské stély, ale také velikost, počet a výskyt stél u sekundárních pohřbů²⁶³ jen potvrzují,²⁶⁴ že byl Abydos královským pohřebištěm.²⁶⁵ V hrobkách hodnostářů v Sakkáře byly nalezeny otisky pečeti se jmény králů 1. dynastie. Avšak tyto otisky pečeti konkrétních vládců byly nalezeny ve více hrobkách, což jen potvrzuje fakt, že tyto hrobky byly postaveny za vlády konkrétního panovníka.²⁶⁶ V mnoha sakkárských hrobkách byly objeveny také pečeti označující jednotlivé nádoby pohřební výbavy, které nesly jména vysokých hodnostářů a tedy těch, kteří zde byli pohřbeni.²⁶⁷ Je také velikou zajímavostí, že někteří tito hodnostáři jsou známí i z nápisů nalezených v Abydu.²⁶⁸ Velikost sakkárských hrobek oproti tzv. *velkým ohradám* zůstává velmi důležitým prvkem pro srovnání těchto dvou pohřebišť.²⁶⁹ *Velké ohrady*²⁷⁰, které se nacházejí blízko okraje obdělávané půdy

nejvíce podobaly velkým ohradám v Abydu (O'CONNOR 1999, WILKINSON 2000, 118 a také WETERING 2004, 1064).

²⁵⁶ Jedna z hrobek náležela královně Merneitě, matce panovníka Dena (PETRIE 1900, 6).

²⁵⁷ KEMP 1966. Pro porovnání CERVELLO-AUTUORI 2003, 41.

²⁵⁸ SHAW 2000, 86.

²⁵⁹ WILKINSON 1999, 19.

²⁶⁰ Irej, Ka a Narmer (REDFORD 1986). Avšak podle názoru mnoha badatelů byl Narmer prvním panovníkem 1. dynastie (BAINES 1995, 131; SHAW – NICHOLSON 1995, 18; WILKINSON 1999, 66).

²⁶¹ Hor-Aha a vládce, jehož známe pouze pod porečtěnou podobou jeho jména Athotis (REDFORD 1986 a KITCHEN 1991).

²⁶² WATSON 1987, 16.

²⁶³ V nich byli uloženi členi širší královské domácnosti (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 103).

²⁶⁴ KEMP 1967, 25. Pro porovnání také CERVELLO-AUTUORI 2003, 39.

²⁶⁵ KEMP 1989.

²⁶⁶ SPENCER 1993, 93.

²⁶⁷ WATSON 1987, 16.

²⁶⁸ SPENCER 1993, 93.

²⁶⁹ KEMP 1967, 25; TAVARES 1999, 858. Cervelló-Autuori je však poněkud jiného názoru. Podle něj nemůžeme srovnávat sakkárské hrobky s abydoskými ohradami, neboť funkčně, tedy i symbolicky, se jedná o odlišné stavby. Sakkárské mastaby byly hrobkami, zatímco velké ohrady sloužily k rituálním účelům. Ačkoliv tyto stavby vznikaly ve stejnou dobu a mají společné zdobení fasády nikováním, porovnávat je mezi sebou nelze. Navíc, jsou od sebe vzdáleny stovky kilometrů (CERVELLO-AUTUORI 2003, 36).

²⁷⁰ Nejznámější z nich je ohrada panovníka Chasechemueje, známá též jako Šunét ez-Zebib

v Abydu, jsou mnohem větší, než jakákoliv hrobka v severní Sakkáře.²⁷¹ Nacházely se v západní oblasti Kom el-Sultan²⁷², kde tvořily součást královského komplexu a sloužily jako místa zádušního kultu.²⁷³ V Abydu byly nalezeny zbytky *velkých ohrad* všech panovníků až na jednoho, jak dokázaly práce americké expedice²⁷⁴ pod vedením D. O'Connora²⁷⁵ a M. Adamse, které zde probíhají od 80. let 20. století.²⁷⁶ U některých sakkárských mastab byly objeveny pohřby lodí.²⁷⁷ To však nemusí nutně znamenat, že se jednalo o královské pohřebiště,²⁷⁸ neboť také v Abydu, severovýchodně od zdi Chasechemuejovy ohrady, byly O'Connorem objeveny pohřby čtrnáct lodí.²⁷⁹

3.2.3 Odkrývání Abydu

Abydoská nekropole byla poprvé zkoumána v letech 1894-1898, když se dostala do rukou Francouze Émila Amélineaua. Tento „badatel“ se soustředil pouze na získávání uměleckých předmětů z hrobek prvních egyptských králů.²⁸⁰ Objevil zde skupinu velkých jámových hrobů, které v té době identifikoval jako hrobky mnoha králů Archaického období. Bohužel, Amélineau neměl žádné archeologické školení či praxi, a tak se jeho metody výkopů oblasti, která byla navíc jednou z nejdůležitějších objevených v Egyptě vůbec, staly další tragédií v oboru egyptologie.²⁸¹ Amélineau proslul zejména svými nevybíravými metodami výzkumu,²⁸² což dokazuje i zničení dřevěné konstrukce pohřební komory panovníka Džera, kdy v době objevu pouze dochované dřevo vážilo přibližně 200 kg.²⁸³ Pohřebiště za jeho působení tak bylo spíše ničeno než archeologicky zkoumáno. Předměty, které byly poškozené, zejména pak kamenné nádoby, dával rozbíjet, aby tak zvýšil hodnotu těch kompletních. Prodej těchto nalezených

(arabsky „Hrozinková ohrada“), která je zároveň nejmonumentálnější stavbou z Archaického období (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 105).

²⁷¹ KEMP 1967.

²⁷² O'CONNOR 1999, 93. Přibližně v polovině širokého a mělkého wádí, které spojovalo pohřebiště s osídlením v oblasti Abydu (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 102).

²⁷³ SPENCER 1993, 71.

²⁷⁴ *The Abydos Project of the Institute of Fine Arts, New York University.*

²⁷⁵ O'CONNOR 1989 a 2002.

²⁷⁶ SHAW 2000, 86.

²⁷⁷ EMERY 1961.

²⁷⁸ WATSON 1987, 16.

²⁷⁹ BARD 2015, 115.

²⁸⁰ BÁRTA 2008, 60.

²⁸¹ EMERY 1961, 25.

²⁸² MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 89.

²⁸³ BÁRTA 2008, 60.

předmětů mu financoval další výzkumy a jeho nákladný způsob života.²⁸⁴

Na počátku 20. století mezi lety 1899-1901 se lokality naštěstí ujal britský badatel William M. F. Petrie.²⁸⁵ Poté, co obnovil výkopy na lokalitě, se ve dvou obdobích výzkumů pokusil zachránit vše, co jeho předchůdce nenávratně poničil.²⁸⁶ Petrie si byl jasně vědom významu této lokality pro pochopení vývoje egyptské civilizace.²⁸⁷ Nenašel pouze rozbité nádoby, střepy a čerstvě vyplundrované královské hrobky, ale také kostěné tabulky a etikety s historickými údaji.²⁸⁸ Ty obsahovaly jména panovníků²⁸⁹ či seznamy importovaného zboží.²⁹⁰ Po jeho důkladné práci na abydoském pohřebišti²⁹¹ byl schopný rekonstruovat vzhled archaických královských hrobek²⁹² a identifikovat jejich královské majitele.²⁹³ Z obrovského množství neuspořádané evidence celé lokality tak dokázal stanovit pořadí panovníků 1. dynastie. Toto pořadí panovníků bylo později potvrzeno také ohromujícími objevy Německého archeologického ústavu,²⁹⁴ jenž zde působí od 70. let 20. století.²⁹⁵ K mladším výzkumům královských hrobek v období 1. dynastie je však nutné také zmínit práci G. Dreyera.²⁹⁶

²⁸⁴ EMERY 1961, 25.

²⁸⁵ PETRIE 1902 a 1903.

²⁸⁶ BARD 2015, 110; EMERY 1961, 25.

²⁸⁷ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 89.

²⁸⁸ PETRIE 1902 a také 1903.

²⁸⁹ Na těchto hliněných otiscích pečeti byly nápisy se jmény králů 1. dynastie v chronologickém pořadí od Narmera až po Dena. Bylo zde také uvedeno jméno královny Merneity a jméno hlavního boha Abydu, Chontamenteje, který později splynul s Usirem (SPENCER 1993, 64).

²⁹⁰ Dnes uloženo v Egyptském muzeu v Káhiře.

²⁹¹ PETRIE 1900-1901.

²⁹² Přestože se zachovaly pouze podzemní komory ze sušených cihel, domníváme se, že hrobky byly původně zastřešené a mohly být pokryty písečným rovem, před nímž byla patrně vztyčena kamenná stěla s vytesaným jménem krále (SHAW 2000, 86).

²⁹³ EMERY 1961, 25.

²⁹⁴ SPENCER 1993, 64.

²⁹⁵ SHAW 2000, 86.

²⁹⁶ DREYER 1999.

4. ARCHEOLOGIE LOKALITY

4.1 MASTABY A JEJICH MAJITELÉ

4.1.1 Majitelé hrobek

Byla to právě severní Sakkára, v místě východní hrany skalního výběžku,²⁹⁷ kde si nechávali vysocí hodnostáři, v době první a následně pak i v dalších dvou dynastiích, budovat své hrobky.²⁹⁸ Jednalo se o mužské členy královské rodiny, kteří zde spravovali zemi a dohlíželi na ni z nově ustaveného hlavního města.²⁹⁹ Tito vysocí hodnostáři raného egyptského státu byli identifikováni nejen podle již zmíněných otisků pečeti³⁰⁰ označující jednotlivé nádoby pohřební výbavy s jejich jmény,³⁰¹ ale také podle jejich titulů.³⁰² Jednalo se o tituly jako například „královský nosič pečeti“, „dohlížitel paláce“ a „dohlížitel harému“.³⁰³ Je velice zajímavé, že již v období 1. dynastie byla kladena důležitost na výčet jednotlivých titulů³⁰⁴, což se později stalo jedním z nejstálějších rysů biografických a zádušních textů.³⁰⁵ Společenská skupina lidí, jejíž členové byli v té době držiteli těch nejvyšších titulů³⁰⁶, se nazývala *p't*.³⁰⁷ Pravděpodobně se jednalo o členy širšího okruhu královské rodiny a vládnoucí elity.³⁰⁸ Byly to velice vlivné osoby a jejich tituly sami naznačují, jak blízký vztah s králem měly.³⁰⁹ O jakou strukturu lidí ve společnosti se jednalo, nám poskytuje archeologický materiál v severní části pohřebiště zvaném Ezbet el-Walda³¹⁰. Bylo zde objeveno několik velkých mastab

²⁹⁷ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 112.

²⁹⁸ HELCK 1984 a TAVARES 1998, s jiným názorem také CERVELLÓ-AUTUORI 2003.

²⁹⁹ BÁRTA 2008, 56.

³⁰⁰ Otisky pečeti však zůstávají neocenitelným zdrojem informací o raných dějinách Egypta, neboť bez jejich analýzy nápisů, které otisky poskytují, nemůže být doplněna kompletnost historie Archaického období (KAPLONY 1963, 3).

³⁰¹ WATSON 1987, 16; WILKINSON 1999, 110.

³⁰² WETERING 2004, 1060.

³⁰³ HELCK 1984, 398.

³⁰⁴ HELCK 1987, 234.

³⁰⁵ SPENCER 1993, 93.

³⁰⁶ Titul mohl být udělen jednotlivci dvěma způsoby. Prvním způsobem, jak jej člověk mohl dosáhnout, bylo zásluhou panovníkovi či státu. Ve druhém případě mu mohl titul připadnout dědičně, a to již od narození (RENFREW – BAHN 1991, 176).

³⁰⁷ MÁLEK 1986, 35. Člen vládnoucí elity *p't* byl označován titulem *jr.j-p't* (WILKINSON 1999, 135). Toto označení mělo konkrétní význam už v Předdynastické době, avšak doloženo bylo poprvé až v polovině 1. dynastie (EMERY 1958, 60). Jedním z těchto členů byl také vysoce postavený hodnostář Merka, jehož hrobku S 3505 datujeme ke konci 2. dynastie (KÖHLER 2008a, 386).

³⁰⁸ MÁLEK 1986, 34; BAINES 1995, 133.

³⁰⁹ WILKINSON 1999, 135.

³¹⁰ KÖHLER 2008b a KÖHLER – JONES 2009.

datovaných do období vlády panovníka Dena a dále.³¹¹ Tyto mastaby svědčí o rozmachu byrokracie a také o možnosti, že úřad na vysokých postech ve statní administrativě mohl nyní zastávat také člověk, který do *p't* nepatří. Jak vysoké postavení tito hodnostáři zastávali ve státní správě, se odráží zejména na bohatství jejich hrobek.³¹² Nejen pozůstatky bohaté pohřební výbavy, ale také monumentálnost hrobek samotných svědčí o jejich vysokém statutu ve společnosti.³¹³ Souběžně s výstavbou hrobek vysoce postavených hodnostářů v severní Sakkáře postupně vznikalo dále na západ i rozsáhlé pohřebiště s hrobkami, jejichž majitelé byli kněží nebo úředníci nižšího postavení.³¹⁴ Tato oblast se plynule dále rozrůstala směrem na západ a jihozápad³¹⁵ od tzv. Emeryho pohřebiště.³¹⁶

4.1.2 Vzhled mastaby a její podzemní část

Sakkárské hrobky jsou označovány slovem *mastaba*, což je termín pocházející z arabského slova označující nízkou hliněnou lavici, která se využívala hlavně k sezení před arabským venkovským domem.³¹⁷ V egyptské archeologii se tak označuje stavba, obdélného půdorysu, obvykle orientována delší osou v severojižním směru se zkosenými bočními stěnami.³¹⁸ Všechny sakkárské hrobky v tomto období měly velmi podobnou architektonickou dispozici a právě v období 1. dynastie krystalizuje základní norma určující podobu a funkci nekrálovské hrobky.³¹⁹ Ať už se jednalo o mastabu vysoce postaveného úředníka nebo o jednoduchý jámový hrob chudého zemědělce, vždy sestávala z nadzemní (superstruktura) a podzemní (substruktura) části.³²⁰ Jejich mohutná obdélná nadzemní část chránila podzemní pohřební část a byla celá postavená ze sušených cihel.³²¹ Jejich až několik metrů vysoká průčelí byla omítnutá, obílená a zdobená výklenky a někdy také vzory připomínající pestrou rohož.³²² Společně s těmito

³¹¹ WILKINSON 1996, 346.

³¹² BARD 1999, 32.

³¹³ SPENCER 1993, 93.

³¹⁴ TAVARES 1998, 1138.

³¹⁵ WETERING 2004, 1057.

³¹⁶ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 114.

³¹⁷ WATSON 1987, 9.

³¹⁸ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 32.

³¹⁹ EMERY 1952, 4.

³²⁰ Watson strukturu mastaby rozdělil do tří částí. Mimo nadzemní a podzemní části uvádí i různé doplňující struktury (WATSON 1987, 9).

³²¹ SPENCER 1979, 5.

³²² VERNER 2008, 35.

výklenky byla fasáda zdobená mnohdy složitým stylizovaným palácovým průčelím³²³ s nikami.³²⁴ Velikost jednotlivých mastab se vzájemně odlišovala. Delší osa byla orientována severojižním směrem a její délka se pohybovala od 40 do 60 metrů, osa ve východozápadním směru měřila od 15 do 25 metrů. V době objevu dosahovala výška cihlové superstruktury mnohdy 2,5 metrů. Původně však byly hrobky pravděpodobně ještě vyšší, 3 až 5 m. Nadzemní část však nesestávala z masivní cihlové zdi, ale ze vzájemně oddělených komor, z nichž pouze některé byly použity jako sklady pro pohřební výbavu zemřelého a jiné byly vyplněny stavební sutí.³²⁵ Podzemní část sestávala z jedné nebo několika místností vyhrazených pohřbu zesnulého a jeho pohřební výbavě. Podzemní část byla nejprve budována v otevřené jámě. Později od vlády panovníka Dena byla pohřební komora přístupná sestupnou chodbou nebo krytým schodištěm. V průběhu 3. dynastie byla zbudována šachta a teprve potom pohřební komora.³²⁶ Sakkára díky své vápencové plošině poskytovala dobré prostředí pro podzemní chodby a prostory.³²⁷ Díky tomu tak mohly být v substruktuře hrobky spíše budovány formou chodeb a tunelů, než hloubeny v otevřené jámě.³²⁸

4.2 STRUKTURY HROBEK V 1. DYNASTII

4.2.1 Nadzemní část hrobek v 1. dynastii

Nadzemní část hrobky měla obdélníkový tvar a byla celá postavená ze sušených cihel.³²⁹ Její vnější silné stěny byly zkosené a zdobené mnohdy složitým panelováním s nikami.³³⁰ Nikování se postupně vyvíjelo v prostší a jednodušší schéma.³³¹ Několik metrů vysoká průčelí byla omítnutá a obílená.³³² Na některých zdech s nikami byly nalezeny i některé úseky celé zdobené v jasných

³²³ Tento styl palácové fasády je jedním z vlivů, který do předdynastického Egypta zavítal z Mezopotámie (SPENCER 1979, 15).

³²⁴ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 112.

³²⁵ WATSON 1987, 12.

³²⁶ BÁRTA 2008, 58.

³²⁷ SPENCER 1993, 95.

³²⁸ DODSON 2008, 138.

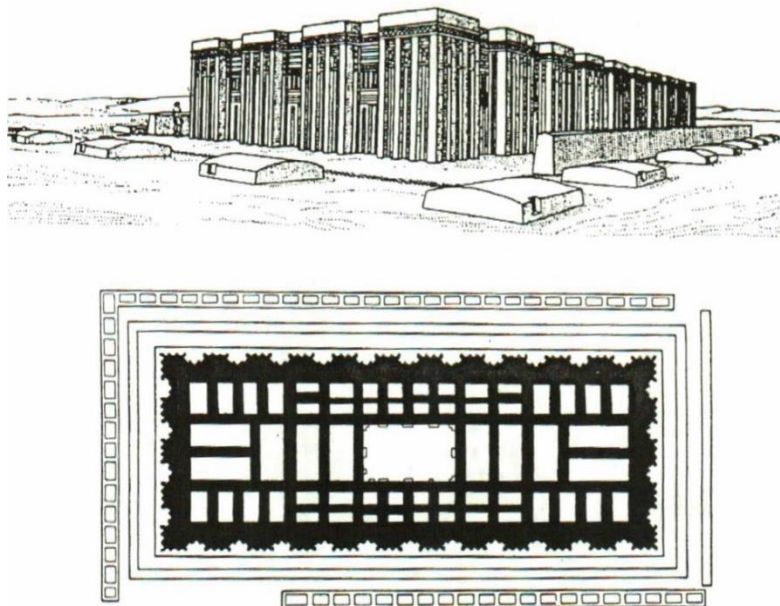
³²⁹ SPENCER 1979, 5.

³³⁰ WATSON 1987, 12. Velké hrobky s průčelími zdobenými nikami byly nalezeny i například v Tarchánu nebo v Nakádě, avšak ty největší, co do počtu a rozměrů, se vyskytují v severní Sakkáře. Přítomnost velkých hrobek s nikami na nápadně vyčnívající vyvýšenině musela být velmi působivým symbolem moci, na nějž dobře viděly i ostatní vrstvy úředníků v Memfidě (BARD 2000, 92).

³³¹ Toto schéma známe později z ohradní zdi Necerichetova pyramidového komplexu (CERVELLO-AUTUORI 2003, 32).

³³² VERNER 2008, 35.

barvách.³³³ Tento jasný vzhled měl spojitost s rostlinnými a geometrickými motivy, které tak imitovaly stavební materiály rostlinného původu užívané u domů a paláců tehdejší doby.³³⁴ Častým příkladem byly vzory připomínající pestrou rohož.³³⁵

Obr. 8.: Mastaba S 3504 z období 1. dynastie. Na obrázku je zachycena rekonstrukce a půdorys podzemní části hrobky. Rekonstrukce dobře zachycuje zdobení fasády nikováním a v jejím půdorysu je možné rozeznat síť jednotlivých skladištních místností.

Nadzemní část v období 1. dynastie nesestávala z masivní cihlové zdi, jako tomu bylo u hrobek v Abydu, ale ze vzájemně oddělených komor.³³⁶ Jádro superstruktury tvořila výplň suti a písku, pomocí níž byla uměle vytvořena podlaha.³³⁷ Tato výplň pokrývala prostor přímo nad zastřešením podzemní části hrobky a po dokončení nadzemních prostor dosahovala až k vrcholku vnějších stěn mastaby.³³⁸ Prostor nadzemní části hrobky byl rozdělen pomocí cihlových příček na několik skladištních místností.³³⁹ Počet skladů se lišil, od 20 do 45 místností. Některé tyto sklady byly použity pro pohřební výbavu zemřelého, jiné byly také vyplněny stavební suti (obr. 8).³⁴⁰ Ve velkých hrobkách byly místnosti rozděleny

³³³ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 32.

³³⁴ WATSON 1987, 13.

³³⁵ VERNER 2008, 35.

³³⁶ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 32.

³³⁷ WATSON 1987, 11.

³³⁸ DODSON 2008, 136. Jednalo se pravděpodobně o výšku 7 až 8 metrů (WATSON 1987, 11).

³³⁹ EMERY 1952, 4.

³⁴⁰ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 112.

také podle toho, jak hodnotná výbava k nim byla přiřazena.³⁴¹ Byly zde nalezeny zásoby pokrmů a nápojů, společně s kamennými a keramickými nádobami k jejich servírování.³⁴² Cennější majetek zesnulého se nacházel v podzemní části v jeho bezprostřední blízkosti, ať již z pohřebních či z čistě jen bezpečnostních důvodů. Zbylou výbavu nacházíme v okolních skladech substrukury.³⁴³ Pohřební výbava tak byla ukládána jak do podzemní, tak i nadzemní části hrobky.³⁴⁴ Avšak kvůli obavám z možného vykrádání nadzemních místností, postrádala superstruktura v pozdější 1. dynastii jakýkoliv skladištní prostor a sestávala už pouze ze silné obvodové zdi vyplněné sutí. Pro pohřební výbavu tak již bylo vyhrazeno místo pouze v podzemní části.³⁴⁵ Rané hrobky postrádaly jakýkoliv vstup³⁴⁶ do podzemí.³⁴⁷ Jediný možný přístup byl shora šachtou nacházející se přímo nad pohřební komorou.³⁴⁸ Zastřešení podzemní části tak mohlo být provedeno poté, co proběhl vlastní pohřeb a tělo zemřelého bylo uloženo společně s jeho pohřební výbavou. Poté mohlo být navrženo zastřešení, které dalo možnost dokončení nadzemní části hrobky.³⁴⁹ Mastaby mohly být obehnaný nízkou, jednou nebo dvojitou³⁵⁰ obvodovou zdí, která byla mnohdy také zdobena *palácovou fasádou*³⁵¹. V okolí nejvýznamnějších hrobek se nacházely další rituální stavby.³⁵² U několika sakkárských hrobek³⁵³ byla vedle základny mastaby podél všech čtyř stěn postavena nízká hliněná lavice. Na těchto lavicích byly vztyčeny býčí hlavy³⁵⁴

³⁴¹ Ačkoliv byly hrobky vykrádány již ve starověku, stále se nám do dnešních dnů zachovaly pozůstatky o tom, jak honosnou výbavu si s sebou zesnulý bral na onen svět. Například, ačkoliv byly skladištní prostory hrobky S 3035 nalezeny při kopání zcela prázdné, stále v nich byly pozůstatky 901 keramických nádob, 362 kamenných nádob, 493 šípů, 305 nástrojů z pazourku a 60 nástrojů ze dřeva a spousty dalších rozmanitých předmětů zahrnujících slonovinu a textilie (WATSON 1987, 12).

³⁴² EMERY 1962, 1.

³⁴³ SPENCER 1993, 95.

³⁴⁴ SPENCER 1993, 95.

³⁴⁵ DODSON 2008, 136.

³⁴⁶ V některých mastabách severní Sakkáry byly nalezeny známky koridoru napříč superstrukturou, která umožňovala přístup do podzemí i po jejím dokončení (WATSON 1987, 9).

³⁴⁷ DODSON 2008, 136.

³⁴⁸ BARD 1999, 33.

³⁴⁹ DODSON 2008, 136.

³⁵⁰ Mastaba S 3505 náležející hodnostáři Merkovi z období vlády panovníka Kaa má dvojitou obvodní zeď (TAVARES 1999, 856). V lepších případech se nám mezi mastabou a obvodní zdí zachovala chodbička s hliněnou podlahou pokrytá tenkou vrstvou malované omítky (WATSON 1987, 13).

³⁵¹ Architektonický výzdobný prvek sestávající z pravidelně se střídajících výklenků (nik) a pilířů (MARÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 398).

³⁵² TAVARES 1999, 854.

³⁵³ S 3504, S3506, S 3507 (WATSON 1987, 13).

³⁵⁴ U hrobky S 3504 se původně vyskytovalo 300 býčích hlav (CERVELLO-AUTUORI 2003, 33).

vymodelované z hlíny sušené na slunci, avšak se skutečnými zvířecími rohy.³⁵⁵ Také u sakkárských hrobek vysokých hodnostářů byly objeveny řady vedlejších pohřbů³⁵⁶ nacházející se za ohradní zdí.³⁵⁷ Množství sekundárních pohřbů však zdaleka nedosahovalo takového počtu jako u královských hrobek v Abydu.³⁵⁸ Často byl součástí hrobky také pohřební člun, v němž měl duch zemřelého odplout na onen svět.³⁵⁹ V polovině 1. dynastie se za vlády panovníka Dena uskutečnilo několik inovací ve vzhledu hrobek.³⁶⁰ Hrobky byly nejen větší a propracovanější,³⁶¹ ale díky schodišti, které vedlo z vnější strany superstruktury od východu přímo do pohřební komory, mohly být dokončeny dříve, než byl zesnulý uložen do hrobky.³⁶² Díky pozvolnému rozšiřování podzemních částí sakkárských hrobek a následnému snížení počtu místností v nadzemní části, se také zdobení *palácovou fasádou* stávalo méně běžným.³⁶³ Ke konci 1. dynastie byl styl *palácové fasády* opuštěn ve prospěch jednoduché fasády s párem nepravých dveří na severním a jižním okraji východní stěny.³⁶⁴

4.2.2 Podzemní část hrobek v 1. dynastii

Podzemní část hrobek v období 1. dynastie byla vyhloubena do podloží a vznikala tak v otevřené stavební jámě.³⁶⁵ Nejhlouběji v podloží v jeho centrální části se nacházela pohřební komora,³⁶⁶ která byla u některých hrobek zdobená, a která měla dřevěnou podlahu.³⁶⁷ V pohřební komoře bylo uloženo tělo zesnulého v dřevěné rakvi, po jejíchž stranách se nacházel majetek

³⁵⁵ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 33.

³⁵⁶ Tyto sekundární pohřby měly podobu buď samostatné jámy lemované cihlami a zastřešené dřevěnými trámy nebo dlouhého příkopu rozděleného pomocí protínajících se zdí na jednotlivé hroby (WATSON 1987, 13). I zde byly někteří pohřbení identifikováni podle hrubé vápencové stély. Jejich hroby byly pokryty malou cihlovou mastabou konvexního tvaru. U jedné strany byla také malá nika pro obětiny (SPENCER 1993, 97).

³⁵⁷ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 33.

³⁵⁸ TAVARES 1999, 854.

³⁵⁹ VERNER 2008, 37.

³⁶⁰ WATSON 1987, 11.

³⁶¹ EMERY 1952, 6.

³⁶² DODSON 2008, 136.

³⁶³ Po konci 1. dynastie se zdobení palácovou fasádou objevuje opět až ve 3. dynastii, jako například u Hesireovy hrobky (SPENCER 1993, 95).

³⁶⁴ TAVARES 1999, 855.

³⁶⁵ EMERY 1952, 1.

³⁶⁶ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 32.

³⁶⁷ U hrobky S 3504 byly dřevěné pilastry zdobené vykládaným zlatem. U jiných hrobek byla pohřební komora zdobena pověšenými rohožemi (WATSON 1987, 9; SPENCER 1993, 97).

zesnulého, jakými bylo ošacení nebo nábytek, a pohřební hostina.³⁶⁸ V mnoha navzájem propojených komorách, oddělených příčkami ze sušených cihel a obklopujícími pohřební komoru, byla uložena cenná pohřební výbava, která měla zesnulému sloužit v jeho životě na onom světě.³⁶⁹ Výbavu tvořilo množství keramických a kamenných nádob rozmanitých tvarů z různých materiálů³⁷⁰, pracovní nástroje, zbraně, další dřevěný nábytek nebo například šperky.³⁷¹ Když byl zemřelý společně se svou pohřební výbavou uložen do dřevěné rakve, byla pohřební komora zakryta proutím, cihlami a kamenem. Pro větší bezpečnost a zamezení přístupu vykradačů hrobek bylo podzemí zpravidla uzavřeno dvěma kamennými *portkulisy*³⁷². Podzemní prostory byly zastropeny kmeny stromů a prkny, jež spočívaly na vrcholku cihlových zdí.³⁷³ Přímo nad pohřební komorou v úrovni země uvnitř mastaby byl vybudován násep, který byl považován za připomínku počátečního pahorku.³⁷⁴ Hrobky vysokých hodnostářů tak v sobě spojovaly dva abydoské prvky³⁷⁵, dekorace vnějších zdí systémem pravidelných pravoúhlých výstupků a nik, která je vysvětlována jako obdoba panelování pozemského obydlí, a idealizovaný tvar počátečního pahorku, který odkazoval na každoroční ústup záplavových vod Nilu umožňující opětovné osídlení nilského údolí.³⁷⁶ Na rozdíl od nepravidelného charakteru abydoských hrobek, má nadzemní i podzemní část sakkárských hrobek dokonalý obdélníkový tvar a má jasně dané

³⁶⁸ EMERY 1962, 1.

³⁶⁹ EMERY 1952, 4.

³⁷⁰ Nejčastěji to byly kamenné nádoby vyhotovené z alabastru, břidlice nebo dioritu (VERNER 2008, 37).

³⁷¹ SPENCER 1993, 97.

³⁷² Mohutné kamenné desky, které měly v přístupových chodbách hrobek zabránit přístupu do pohřebních komor (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 399). Portkulisy se u hrobek vysokých hodnostářů začaly objevovat od panovníka Dena. Obvykle byly umístěny ve vertikální poloze, buď volně stojící nebo zaklíněné v zužujícím se schodišti či šachtě, nebo byly zasazeny do drážek vyhloubených ve stěně (CLARK 2016, 233).

³⁷³ SPENCER 1993, 93.

³⁷⁴ První hrobka, ve které byl tento prapahorek objeven, byla hrobka S 3507, královny Herneity, pravděpodobně manželky panovníka Džera. Tento násep byl umístěn přímo nad pohřební komorou Herneitiny hrobky. Byl obdélného až čtyřúhelníkového tvaru, přičemž jeho hrany byly velice dobře patrné. Násep obsahoval písek společně se sutinami, který byl navíc pokryt vrstvou cihel (CERVELLO-AUTUORI 2003, 33).

³⁷⁵ U královských hrobek v Abydu byl přímo nad zastřešením podzemní části zkonstruován nízký písečný pahorek ohraničený cihlovou nebo kamennou obvodní zdí. Tento písečný násep pravděpodobně představoval prvotní pahorek, jenž se při stvoření světa vynořil z pravodstva a stal se symbolem věčného života. Druhým prvkem, který byl užíván od vlády panovníka Hora-Ahy u velkých ohrad, byla dekorace cihlovým obložením vnějších zdí. Tyto dva prvky byly v sakkárských hrobkách spojeny v jeden (DODSON 2008, 135).

³⁷⁶ BÁRTA 2008, 59.

uspořádání.³⁷⁷ V polovině 1. dynastie proběhlo u velkého počtu hrobek postavených za vlády panovníka Dena v Sakkáře několik inovací v jejich vzhledu.³⁷⁸ Pouze malé hrobky pokračovaly v normách stupně Nakády III, s dřevěným a cihlovým obložení a zastřešením pomocí dřevěných rovů.³⁷⁹ V této době nejen narostla velikost a propracovanost hrobek a užívání kamene, ale také byla zavedena jedna novinka, schodiště.³⁸⁰ Toto schodiště bylo přístupné z nadzemní části od východu a vedlo přímo do pohřební komory. Zesnulý tedy mohl být uložen do hrobky dříve, než byla superstruktura dokončena.³⁸¹ Nicméně, tento snadnější přístup do podzemí byl umožněn nejen pohřebnímu průvodu, ale také vykradačům hrobek. Proto bylo u pozdějších pohrbů nalezeno několik, obvykle tři, kamenných vápencových desek, kterým říkáme *portkulisy*.³⁸² Ty byly pomocí lan zasazeny do výklenků u schodiště vysekaných ve zdi.³⁸³ Vzhled substrukтуры se nijak závažně nezměnil, ačkoliv nyní bylo podzemí hrobky hloubeno do větší úrovně než v předešlé době, kdy hloubka nedosahovala více jak čtyř metrů. Ke konci 1. dynastie proběhla změna u vedlejších místností, ty již nepřiléhaly k pohřební komoře, ale byly umístěny k jedné ze stran schodiště.³⁸⁴

4.3 ČLENĚNÍ HROBEK VE 2. DYNASTII A NA POČÁTKU STARÉ ŘÍŠE

4.3.1 Nadzemní část

Nadzemní část ve 2. dynastii byla zjednodušena zrušením skladištních prostor a nahrazena výplní sutí.³⁸⁵ Mezi sutí bylo také nalezeno velké množství potravin, aby byl zemřelý dobře zásobován na onom světě. Byly zde nalezeny zbytky pokrmů, nápojů a jídelního servisu.³⁸⁶ Jak jsme již uvedli, ke konci 1. dynastie, v období vlády panovníka Kaaa, se postupně styl *palácové fasády* opouští ve prospěch jednoduché fasády bez vzoru. Na severním a jižním okraji východní stěny

³⁷⁷ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 32.

³⁷⁸ WATSON 1987, 11.

³⁷⁹ DODSON 2008, 138.

³⁸⁰ EMERY 1952, 6.

³⁸¹ DODSON 2008, 136.

³⁸² CLARK 2016.

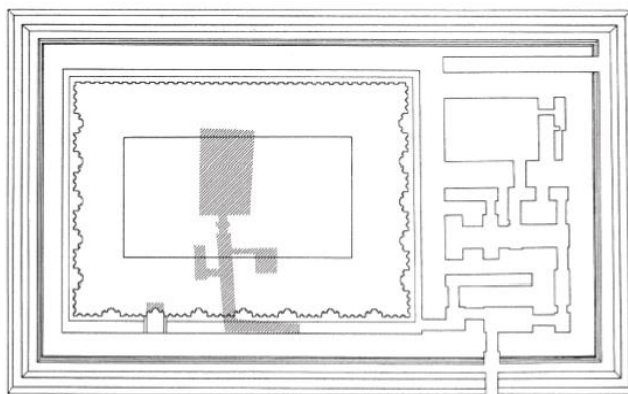
³⁸³ Tento propracovaný systém portkulisových bloků byl užíván zejména v období Staré říše, aby tak zabránil přístupu do pyramid (SPENCER 1993, 93).

³⁸⁴ TAVARES 1999, 855.

³⁸⁵ WATSON 1987, 17.

³⁸⁶ EMERY 1962, 2.

mastaby se pak setkáváme s dvojicí stél³⁸⁷ v podobě nepravých dveří.³⁸⁸ Severní nika s nepravými dveřmi dosahovala menších rozměrů než nika jižní.³⁸⁹ Dobrým příkladem této doby je hrobka S 3505 z konce 1. dynastie, jejímž majitelem byl hodnostář Merka³⁹⁰. Merka byl doložen vápencovou stélou, která byla umístěna ve výklenku jižního okraje³⁹¹ východního průčelí.

Obr. 9.: Hrobka S 3505 patřící hodnostáři Merkovi se zádušní kaplí, v níž probíhal zádušní kult majitele směřující k nice v západní štěně kaple.

Tato jižní nika se později stala tradičním místem pro obětiny, tedy zádušní kult. Její umístění se v tomto raném období stalo pravidlem určujícím pozici kaplí hrodek po celé období Staré říše.³⁹² Rodící se kaple byly jasně odděleným kultovním místem³⁹³ nacházející se uvnitř hrobky v severní části pohřebního celku se vstupem od východu. Tato zádušní kaple sestávala z několika místností a její půdorys tvořil rovnoramenný kříž (obr. 9).³⁹⁴ V kapli se odehrával vlastní zádušní kult jedince nekrálovského původu. V kapli Merkovy hrobky byly také nalezeny pozůstatky dvou dřevěných soch.³⁹⁵ Pokud by se jednalo o kultovní sochy majitele, byl by to

³⁸⁷ Stéla v jižní nice zůstala základním prvkem výzdoby kaplí hrodek až do 4. dynastie, kdy se stala součástí propracovanějších nepravých dveří (DODSON 2008, 140).

³⁸⁸ TAVARES 1999, 857.

³⁸⁹ WATSON 1987, 17.

³⁹⁰ EMERY 1958. Viz podkapitola Hrobky z období vlády panovníka Kaaa.

³⁹¹ Místo pro obětiny bylo velice důležitým bodem a předcházelo omezení užívání palácové fasády, jak nám ukazuje umístění stély ve výklenku Merkovy hrobky. Palácová fasáda nám je známa také z pohřebiště v Tarchánu, kde také nalézáme stejně umístěný výklenek. Zde však v jeho umístění hrála roli dřevěná podlaha (SPENCER 1993, 95).

³⁹² SPENCER 1993, 95; BARD 1999, 34.

³⁹³ Je velice zajímavé, že k prvnímu výskytu těchto kaplí uvnitř hrodek dochází na tzv. Archaickém pohřebišti z konce 1. a zejména z 2. dynastie a to u zřetelně méně významných hrodek, jako například S 2304, S 2306, S 2464, S 2446 a S 2440 (QUIBELL 1923). U nejvýznamnějších hrodek byla budována kultovní místa vně hrobky. Vývoj hrodek tedy nemusí být nutně spjat s těmi nejbohatšími a technicky nejlépe budovanými hrodkami (BÁRTA 2008, 88) Nárůst těchto kaplí pak rapidně vzrostl během 3. dynastie (BÁRTA 2005, 77).

³⁹⁴ DODSON 2008, 140.

³⁹⁵ SPENCER 1993, 93.

jejich nejstarší doklad v egyptské hrobce.³⁹⁶ Veškeré kultovní počínání se orientuje k nice v západní stěně kaple, považované za symbolický vchod a východ pro ducha zesnulého sídlícího v podzemí hrobky. Rodí se tak základ budoucích nepravých dveří, které vzniknou ve 3. dynastii.³⁹⁷ V některých případech se tato kaple vyvinula v obětní místnost, která byla postavena uvnitř nebo vně superstruktury.³⁹⁸

Merka byl na stéle v jižní nice vyobrazen sedící³⁹⁹, společně s jeho jménem a výčtem jeho kněžských titulů vyrytých nad ním.⁴⁰⁰ V průběhu 2. dynastie se pár nepravých dveří u severního a jižního okraje mastaby s panelovými výklenky na obou koncích východní fasády stal standardem sakkárských hrobek.⁴⁰¹ Na těchto stélách byl zemřelý zobrazen před obětním stolem společně s obětinami. Scéna na nepravých dveřích znázorňovala zádušní hostinu. Stély byly postupně širší než vyšší a byly umístěny v úrovni očí pozorovatele.⁴⁰² Koncepce nik pro obětiny umístěných na východní straně mastaby u hrobek 2. dynastie se stala běžnou vlastností soukromých hrobek po celé období Staré říše.⁴⁰³ V průběhu 2. dynastie byl důraz kladen na nadzemní část hrobky, která byla stavěná buďto z nepálených cihel, nebo ojediněle z vápence, a zahrnovala místo kultu zemřelého. To se původně nacházelo před východní stěnou hrobky, postupně se však přesunulo do masivu nadzemní části poblíž jihovýchodního rohu,⁴⁰⁴ kde nalezneme kaple přístupné od východu.⁴⁰⁵ Označujeme je pojmem křížové kaple na základě jejich půdorysu ve tvaru T a právě ty se stanou o něco později hybnou silou ve vývoji nekrálovských hrobek. Tím, že začnou být zdobeny reliéfy, malbami a nápisy, získáme důležité informace o sociálním postavení, identitě, životě a posmrtných představách jejich majitelů.⁴⁰⁶

³⁹⁶ DODSON 2008, 136.

³⁹⁷ REISNER 1936, 358.

³⁹⁸ WATSON 1987, 17.

³⁹⁹ Ve třech stoletích následujících po smrti prvního panovníka sjednoceného Egypta postupně dojde k zásadním změnám ve vzhledu stěn kaplí. Místo bíle omítaných stěn se v jejich výzdobě postupně prosadí výjevy z každodenního života majitele při jeho oblíbených činnostech, jako například lov a rybolov nebo hodování (BÁRTA 2008, 57).

⁴⁰⁰ EMERY 1962, 2. Toto zobrazení sedící postavy majitele, společně s výčtem jeho titulů, předchází dekorovaným dřevěným panelům Hesireovy hrobky z období 3. dynastie (SPENCER 1993, 93). Jeho tituly viz podkapitola 5.6.1 S 3505.

⁴⁰¹ TAVARES 1999, 857.

⁴⁰² DODSON 2008, 140.

⁴⁰³ BARD 1999, 34.

⁴⁰⁴ BÁRTA 2008, 94.

⁴⁰⁵ WETERING 2004, 1061. Viz podkapitola 6.1.10 S 2405.

⁴⁰⁶ BÁRTA 2008, 80.

4.3.2 Podzemní část

Podzemní část hrobek 2. dynastie se celkově od té v 1. dynastii odlišovala.⁴⁰⁷ Substruktura se nejen rozšiřovala, ale jak jsme již uvedli, superstruktura byla vyplněna sutí.⁴⁰⁸ Veškerá pohřební výbava se tak přesunula do podzemních prostor. Díky tomu byly také hrobky hloubeny více do skalního podloží, aby podzemní část s pohřbem lépe ochránily.⁴⁰⁹ Navíc, v 2. dynastii již hrobky nebyly hloubeny v otevřené jámě, ale byly budovány formou tunelů do skalního podloží.⁴¹⁰ Jednalo se o způsob, kdy byly hloubením jednoho masivu skály utvářeny jednotlivé části hrobky, jako například skladiště, pohřební komora nebo schodiště do pravého úhlu.⁴¹¹ Dochází tak k rozvoji budování komorových hrobů či hrobek. Podzemí je nejprve přístupné schodištěm či rampou a od 3. dynastie šachtou. Z počátku 2. dynastie se podzemí hrobky skládalo z jednoho velkého prostoru, který byl za pomoci cihlových zdí a příček rozdělen na několik menších.⁴¹² Pohřební komora se pak nacházela v západní části.⁴¹³ V polovině této dynastie bylo typickým vzhledem hrobky její napodobování pozemského příbytku⁴¹⁴, kdy byly místnosti kopány jednotlivě a měly reprezentovat soudobý dům majitele.⁴¹⁵ Byla to doba, kdy byl kladen důraz na posmrtnou existenci a kdy byla pozornost věnována podzemní části hrobky coby skutečné rezidenci zesnulého.⁴¹⁶ V pozdějším období této dynastie byly charakteristické místnosti vedoucí přímo z hlavního koridoru, jejichž prostor byl vysekán. Jejich počet se různil, od jedné pohřební komory až po velké komplexy, a závisel vždy na majetku či statutu zemřelého.⁴¹⁷ V průběhu 2. dynastie je podzemí hrobky průběžně redukováno až na jedinou pohřební komoru.⁴¹⁸ Přístup do podzemí byl prostřednictvím pravoúhlého schodiště ústícího do pohřební komory.⁴¹⁹ V pohřební komoře byl zemřelý uložen v polonatažené poloze

⁴⁰⁷ DODSON 2008, 140.

⁴⁰⁸ WATSON 1987, 17

⁴⁰⁹ BARD 1999, 34.

⁴¹⁰ WATSON 1987, 17.

⁴¹¹ TAVARES 1999, 857.

⁴¹² WATSON 1987, 17.

⁴¹³ TAVARES 1999, 857.

⁴¹⁴ Dobrým příkladem je hrobka S 2302, která patřila hodnostáři Ruabenovi. Bylo zde nalezeno schodiště a přibližně 18 místností. Je pravděpodobné, že některé z nich byly naplánovány tak, aby napodobovaly prvky pozemského domu zemřelého, jakým byla například i latrína (DODSON 2008, 140). U hrobek S 2307 a S 2337 byly také objeveny místnosti identifikované jako koupelna a toaleta (TAVARES 1999, 857).

⁴¹⁵ TAVARES 1999, 857.

⁴¹⁶ BÁRTA 2008, 80.

⁴¹⁷ WATSON 1987, 17.

⁴¹⁸ BÁRTA 2008, 94.

⁴¹⁹ WATSON 1987, 17. Pro tuto dobu typický prvek hrobek severní Sakkáry (QUIBELL 1923, 11).

na pravém boku uvnitř rakve a později i případně sarkofágu. Uvnitř sarkofágu měl uložen nejcennější majetek. Pohřební výbava se nacházela jak v pohřební komoře, tak i v ostatních skladištních prostorách.⁴²⁰ Hrobky pozdní 2. dynastie v severní Sakkáře, které pravděpodobně patřily hodnostářům střední vrstvy, měly obdobný vzhled mastab Staré říše, s malou nadzemní částí ze sušených cihel nad šachtou vedoucí do pohřební komory.⁴²¹

4.4 HROBKY NÍŽE POSTAVENÝCH ÚŘEDNÍKŮ

Souběžně s výstavbou velkolepých hrobek vysoce postavených hodnostářů podél východního okraje skalní plošiny postupně vzniklo dále na západ i rozsáhlé pohřebiště níže postavených úředníků a kněží. Tato oblast se rozrůstala směrem dále na západ a jihozápad od tzv. Emeryho pohřebiště. Hrobky níže postavených členů tehdejší společnosti se v období 1. a 2. dynastie se svou architekturou od velkých mastab 1. dynastie odlišovaly.⁴²² Jejich nadzemní část byla postavena z obvodového zdiva ze sušených cihel a zpravidla dosahovala menších rozměrů do 17 x 9 metrů. Jádrem nadzemní části bylo vyplněno odpadním materiálem, suti a pískem. Superstruktura, jejíž výška mohla dosahovat až 4 metrů, byla bíle omítnuta a zdobena jednoduchými nikami, které mohly být v některých případech malovány červeně. Do podzemí se zpravidla sestupovalo severojižně orientovaným schodištěm, které přecházelo do vodorovné chodby. Podél této chodby byly umístěny skladištní prostory. Na jejím konci se nacházel vstup do pohřební komory, který byl zatarasen kamennými *portkulisy*.⁴²³

Hrobky níže postavených úředníků můžeme hledat také na lokalitě Ezbet el-Walda (Heluán)⁴²⁴, na protějším břehu Nilu, naproti Sakkáře. Kopal zde egyptský archeolog Z. Y. Saad, který zde objevil přes deset tisíc hrobů pocházejících především z 1. a 2. dynastie.⁴²⁵ Toto pohřebiště bylo tak důležité pro ranou historii Egypta, že se sem vrátila i australská expedice vedená Ch. Köhlerovou.⁴²⁶ Vysoký počet hrobů z období 1. dynastie dokládá, že hrobky

⁴²⁰ EMERY 1952, 9.

⁴²¹ BARD 1999, 34.

⁴²² WETERING 2004, 1062.

⁴²³ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 115.

⁴²⁴ KÖHLER 2008b a KÖHLER – JONES 2009.

⁴²⁵ SAAD 1947 a 1951.

⁴²⁶ KÖHLER 2005 a 2008b.

nižších úředníků hlavního města je třeba hledat právě zde.⁴²⁷ Zdejší hrobky bychom mohli zařadit do dvou typů. Prvním z nich jsou jednoduché hrobové jámy, na jejichž dně byla v boční stěně vyhloubena pohřební komora. Naprostou většinu hrobek v Heluánu tvořil druhý typ, prosté jámové hroby, u nichž z povrchu terénu vedlo na dno jámy v podloží vytesané schodiště. Jámové hroby se nacházejí obvykle 3 až 5 metrů pod zemí. Komory jsou většinou hloubeny ve skále a mají nepravidelný půdorys. Ve stěně pohřební komory se obvykle nachází menší nika pro uložení pohřební výbavy, která se v některých případech transformuje ve skutečnou komoru pro uložení pohřbu a vstupní komora se naopak stává prostorem pro uložení větší pohřební výbavy. Stěny těchto komor, podobně jako stěny jámových hrobů, jsou obloženy cihlami případně úlomky z kamene. Pouze několik desítek hrobek bylo bohatších, s prostornějším podzemím s prvky vyrobenými z vápence.⁴²⁸

U bohatších hrobek byly jejich nadzemní části postaveny z nepálených cihel a byly zdobeny motivem *palácové fasády*. Velikosti jednotlivých hrobek také potvrzují skutečnost, že se jednalo o úředníky nižšího postavení.⁴²⁹ Velice málo však můžeme říci o postavení majitelů těchto hrobek. Z Heluánu pochází zhruba padesát hrobek, jenž bylo původně zdobeno vápencovou deskou vyobrazující obětní scénu.⁴³⁰ Tato stéla zachycuje majitele sedícího u stolu s nakrájenými chleby a dalšími obětinami kolem. Významnou část stély pak tvořily nápisy uvádějící nejen majitelovo jméno, ale i jeho tituly. Je velice zajímavé, že se zde nachází vysoký počet hrobek patřící ženám, a to dokonce sociálně významným ženám⁴³¹, zejména ve srovnání s tehdejšími pohřebišti v Sakkáre. Desky byly původně nazývány „stropní stély“⁴³², neboť se je Saadovi nepodařilo nalézt na původním místě.⁴³³ Domníval se, že byly zabudovány ve stropu pohřební komory, kudy odcházel a přicházel duch zemřelého. Dnes je jisté, že byly součástí výzdoby průčelí hrobky a představovaly místo hlavního zádušního kultu.⁴³⁴

⁴²⁷ KÖHLER 2008b.

⁴²⁸ Jednalo se například o stropní bloky nebo obložení pohřební komory (BÁRTA 2016, 165). V Heluánu dochází k uplatnění tohoto kamene ve větším měřítku díky jeho snadnější dostupnosti (BÁRTA 2008, 88).

⁴²⁹ Zastavěná plocha hrobky činila 250–400 m², zatímco hrobky v Sakkáre dosahovaly velikosti nad 600 m², některé z nich dokonce více než 1000 m² (BÁRTA 2016, 165).

⁴³⁰ KÖHLER 2008b a KÖHLER – JONES 2009.

⁴³¹ Dvě z žen nesly titul královské dcery. U ostatních nejsou tituly dochovány, a tak se můžeme jen domnívat, že šlo o manželky hodnostářů (BÁRTA 2016, 166).

⁴³² SAAD 1957.

⁴³³ Většina těchto desek byla objevena na dně šachty vedoucí do pohřební komory (KÖHLER – JONES 2009, 85).

⁴³⁴ BÁRTA 2016, 166.

5. EMERYHO POHŘEBIŠTĚ, MASTABY

1. DYNASTIE

V této kapitole se budeme zabývat velkými mastabami z období 1. dynastie, z oblasti tzv. Emeryho pohřebiště. Tyto rané hrobky jsou situovány podél okraje východní části vápencové plošiny severní Sakkáry sledující linii svahu v severozápadní a jihovýchodní ose.⁴³⁵ Každá zde popsána hrobka je svým způsobem jedinečná a my se v této kapitole pokusíme zachytit její přednosti co nejlépe. Mastaby zde jsou popsány chronologicky, podle vlády jednotlivých panovníků. Bude zde popsána hrobka S 3357 z období panovníka Hora-Ahy, neboť je nejen nejstarší známou hrobkou v severní Sakkáře, ale protože také ukazuje, jakým způsobem se změnila stavba nekrálovských hrobek několik let po sjednocení země. Jak unikátní pohřební výbava byla ukládána do hrobek, nám mohou nastínit mastaby S 3471 a S 2185, jenž obě náleží do Džerovy doby. Jakým způsobem mohla být zdobena superstruktura této doby, si ukážeme na hrobce S 3504 a S 3503 z období vlády panovníka Wadžiho. Rekordmanem v počtu skladištních prostor je mastaba S 3035 hodnostáře Hemaky z Denovy vlády. U hrobky S 3038 bude nejzajímavější její nadzemní část, neboť svou architekturou předjímala myšlenku stupňovité pyramidy. Mastabu S 3111, jenž datujeme společně s hrobkou S 3038 do Adžibovy vlády v sobě ukrývala neporušený pohřeb. Jednou z posledních zde bude popsána hrobka S 3505 z doby posledního panovníka 1. dynastie Kaa, neboť i ona v sobě ukrývala předzvěst, jakým způsobem se bude i nadále vyvíjet kultovní prostor v nadzemní části hrobky. A nakonec zde budou zmíněny také hrobky S 3500 a S 3506.

Velkým předělem ve vzhledu nekrálovské hrobky znamenalo období vlády panovníků Hora-Ahy a Dena. Den udal koncepcí své hrobky tón vývoji v jejich stavbě.⁴³⁶ Superstruktura 1. dynastie sestávala z jasně oddělených komor pro pohřební výbavu. Její stěny byly zdobeny stylizovaným palácovým průčelím, které sestávalo z pravidelně se střídajících výklenků a nik.⁴³⁷ Podzemní část mastaby v období 1. dynastie byla vyhloubena do podloží a vznikala tak v otevřené stavební jámě.⁴³⁸ Za pomoci cihlových příček pak byla tato jáma rozdělena na několik místností, z nichž ta prostřední a nejvíce hloubená do podloží byla pohřební

⁴³⁵ TAVARES 1999, 858.

⁴³⁶ BÁRTA 2008, 85.

⁴³⁷ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 100.

⁴³⁸ EMERY 1952, 1.

komorou. Okolo této pohřební komory se nacházelo mnoho jiných místností, které sloužily jako další skladištní prostory pro pohřební výbavu zemřelého. Vzhledem k absenci schodiště či jiného přístupu do podzemí musel být pohřeb zesnulého proveden dříve, než mohla být celá hrobka dokončena. Jediný možný vstup byl pomocí šachty nacházející se přímo nad pohřební komorou, která byla po ukončení pohřebních ceremonií zastřešena. Zastřešení a následné zpevnění povrchu dalo možnost dokončení nadzemní části hrobky. S dobou vlády panovníka Dena však nastala v tomto ohledu změna, neboť bylo v polovině 1. dynastie do podzemní části zavedeno schodiště, které tak usnadnilo přístup do substrukтуры i po dokončení nadzemní části.⁴³⁹

5.1 HROBKY Z OBDOBÍ VLÁDY PANOVNÍKA HORA-AHY

5.1.1 S 3357

Nejstarší známou hrobku v severní Sakkáře označujeme S 3357. Jedná se o hrobku datovanou do období vlády panovníka Hora-Ahy.⁴⁴⁰ Mastaba se nachází v přední části plošiny, poblíž prohlubně, kde se patrně nacházel přístup na ni.⁴⁴¹ Její majitel nám však do dnešních dnů bohužel zůstal neznámý.⁴⁴² Tato hrobka je dobrým příkladem toho, jakým způsobem se změnila situace ve stavbě nekrálovských hrobek po sjednocení Egypta.⁴⁴³ Mastabu obklopovaly dvě ohradní zdi, které vytvořily kolem celé hrobky dvojité koridor. Obě tyto zdi byly omítnuty a natřeny bílou barvou.⁴⁴⁴ Společně pak se superstrukturou pokrývaly plochu 48,2 x 22 metrů.⁴⁴⁵ Stěny samotné hrobky zdobené panelováním ze všech čtyř stran měřily okolo 2,5 metru a jejich profil se skládal ze tří částí.⁴⁴⁶ Samotný půdorys nadzemní části dosahoval 41,6 x 15,5 metrů.⁴⁴⁷ Substruktura dosahovala přibližně 19 x 3 metrů a byla původně vyhloubena jako velká pravoúhlá jáma.⁴⁴⁸ Podzemní část byla rozdělena do pěti komor, z nichž ta prostřední největší sloužila jako

⁴³⁹ Viz podkapitoly 4.2.1 Mastaby v 1. dynastii a 4.2.2 Podzemní část hrobek v 1. dynastii.

⁴⁴⁰ EMERY 1939.

⁴⁴¹ TAVARES 1999, 857.

⁴⁴² BARD 2015, 116.

⁴⁴³ EMERY 1949, 2.

⁴⁴⁴ SPENCER 1979, 16.

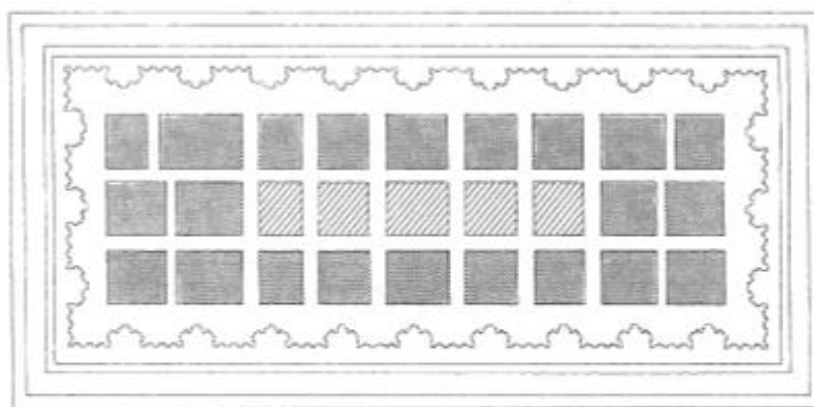
⁴⁴⁵ EMERY 1961, 54.

⁴⁴⁶ Vnější část sestávala z panelové fasády, centrální část z masivní zdi a třetí část tvořilo obložení vnitřní části (SPENCER 1979, 16).

⁴⁴⁷ BARTA 2008, 65.

⁴⁴⁸ EMERY 1961, 54.

pohřební. V dalších byla uložena cennější pohřební výbava a osobní majetek zesnulého.⁴⁴⁹ Pomocí trámů, prken a rohoží pak byly tyto místnosti zastřešeny v úrovni okolního terénu.⁴⁵⁰ Stěny jednotlivých komor byly vyzděny masivními zdmi z nepálených cihel.⁴⁵¹ Superstruktura byla rozdělena slabšími cihlovými příčkami na dvacet sedm místností (obr. 10), z nichž některé byly využity jako skladištní prostory pro pohřební výbavu.⁴⁵² Pět centrálně umístěných místností pak kopírovalo svou polohou místnosti podzemní. Podlaha jednotlivých prostor byla uměle vyvýšena sutí a pískem přibližně o jeden metr a jejich stěny byly až po strop bíle omítnuty.⁴⁵³

Obr. 10.: Rekonstrukce vzhledu nejstarší hrobky S 3357 v severní Sakkáře pocházející z doby panovníka Hora-Ahy.

Na sever od hrobky Emery objevil několik rituálních staveb, rozmístěných na terénu předem upraveném do dvou teras.⁴⁵⁴ Sestávaly z pozůstatků zahrady a menších cihlových staveb, jejichž stěny byly také bíle omítnuty.⁴⁵⁵ Jejich funkce však není zcela jasná.⁴⁵⁶ Součástí byly také pozůstatky dřevěné lodi⁴⁵⁷ uložené

⁴⁴⁹ EMERY 1949, 2.

⁴⁵⁰ EMERY 1961, 54.

⁴⁵¹ BARTA 2008, 65.

⁴⁵² EMERY 1961, 54.

⁴⁵³ EMERY 1949, 2.

⁴⁵⁴ EMERY 1961, 54.

⁴⁵⁵ BARD 2000, 91.

⁴⁵⁶ Podle některých šlo o model statku (Emery), podle jiných o přístav nebo loděnici (Lehner) a někteří také zmiňují místo zádušního kultu včetně rituálních jatek (Stadelman). Badatelé se však nedokážou zcela shodnout (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 114). Dvě budovy na východě a západě měly klenuté zastřešení a tři stavby kulatého tvaru představovaly pravděpodobně sýpky. (TAVARES 1999, 855).

⁴⁵⁷ Nejen v severní Sakkáře, ale také v Heluánu byly u archaických hrobek vysokých hodnotářů objeveny pohřby lodí. Nejznámější příklady však pocházejí až z doby Staré říše, kdy dvě nepoškozené lodě byly nalezeny vedle Chufuovy pyramidy v Gíze. Účel těchto lodí je však neznámý. Mohly se používat při pohřebních obřadech nebo mohly být symbolicky pohřbeny pro cestu na onen svět. Je také pravděpodobně, že je majitel užíval již za svého života (BARD 2000, 90).

do cihlami obložené jámy,⁴⁵⁸ jenž přesně kopírovala tvar plavidla.⁴⁵⁹ Člun ležel podélnou osou ve východozápadním směru. Jeho dochovaná délka dosahovala dvaceti metrů a šířka tří metrů. Neboť se jednalo o plavidlo postavené ze dřeva, je velice pravděpodobné, že se nejednalo o model postavený pro život na onom světě, ale o skutečnou bárku majitele hrobky, jenž za svého života používal.⁴⁶⁰

5.2 HROBKY Z OBDOBÍ VLÁDY PANOVNÍKA DŽERA

5.2.1 S 3471

Hrobku S 3471 datujeme do vlády druhého panovníka 1. dynastie, Džera.⁴⁶¹ Tato hrobka je jedinečná tím, že obsahovala unikátní soubor mnoha měděných nádob a nástrojů.⁴⁶² Substruktura hrobky byla opět hloubena v otevřené jámě a společně s pohřební komorou, která dosahovala největší hloubky,⁴⁶³ sestávala ze sedmi skladištních prostor⁴⁶⁴. Mastaba měřila 41,3 x 15,15 metrů⁴⁶⁵ a její vnitřní část byla rozdělena na třicet skladištních místností, z nichž šest nebo sedm bylo postaveno přímo nad podzemními prostory.⁴⁶⁶ Kolem mastaby se nenacházely žádné vedlejší pohřby ani obvodní zeď,⁴⁶⁷ ta byla pravděpodobně poničena menšími hrobkami postavenými ve 3. dynastii, které celou hrobku obklopovaly.⁴⁶⁸

5.2.2 S 2185

Do období vlády panovníka Džera také datujeme hrobku S 2185, která byla odkrývána a publikována Quibellem.⁴⁶⁹ Superstruktura byla velice poničena, avšak podzemní místnosti v sobě ukrývaly kamenné nádoby, pazourkové a měděné nástroje a hliněné otisky pečeti se *serechem* panovníka Džera.⁴⁷⁰

⁴⁵⁸ WATSON 1987, 13.

⁴⁵⁹ EMERY 1961, 54.

⁴⁶⁰ BÁRTA 2008, 65.

⁴⁶¹ Na základě otisků pečeti se jménem panovníka Džera objevených na některých nádobách, Emery tuto hrobku datoval do jeho doby (EMERY 1949, 13).

⁴⁶² BÁRTA 2008, 62.

⁴⁶³ EMERY 1949, 3.

⁴⁶⁴ Tyto prostory byly rozděleny pomocí cihlových příček a zastřešeny dřevěnými trámy a rohožemi (EMERY 1949, 13).

⁴⁶⁵ EMERY 1949, 14.

⁴⁶⁶ EMERY 1949, 13.

⁴⁶⁷ EMERY 1961, 63.

⁴⁶⁸ EMERY 1949, 13.

⁴⁶⁹ QUIBELL 1923, 3.

⁴⁷⁰ QUIBELL 1923, 6.

5.3 HROKY Z OBDOBÍ VLÁDY PANOVNÍKA WADŽIHO

5.3.1 S 3504

Ačkoliv byly mnohé části hrobky vykrádány již ve starověku, i přesto se nám do dnešních dnů mohl zachovat velice hodnotný materiál. Tato hrobka neznámého majitele je toho dobrým příkladem. Bylo zde objeveno na 1500 kamenných a 2500 keramických nádob.⁴⁷¹ Tato mastaba, která pochází z období vlády panovníka Wadžiho,⁴⁷² vyjadřuje vládnoucí ideologii.⁴⁷³ Vedle základny mastaby, která pokrývá plochu 56,5 x 25,5 metrů,⁴⁷⁴ byla podél všech čtyř stěn zbudována nízká hliněná lavice. Na těchto lavicích byly zakomponovány býčí hlavy vymodelované z hlíny sušené na slunci, se skutečnými rohy (obr. 11).⁴⁷⁵ Je neuvěřitelné, že se původně u hrobky S 3504 těchto býčích hlav vyskytovalo na tři sta.⁴⁷⁶

Obr. 11.: Modely býčích hlav se skutečnými rohy nacházející se na hliněné lavici podél všech čtyř stěn mastaby S 3504.

Podzemní část sestávala z velké vyhloubené jámy a byla rozdělena zídkami na pět místností. V centrální části byla opět umístěna pohřební komora, ve které byly nalezeny zbytky dřeva, jenž nesly stopy původního obložení lístkovým zlatem.⁴⁷⁷ U všech pěti místností bylo dalších šestnáct skladištních prostor, jenž byly postaveny po jejich východních i západních stranách, osm na každé.⁴⁷⁸ Nejen

⁴⁷¹ EMERY 1954, 14.

⁴⁷² EMERY 1961, 69. Díky popiskům a otiskům pečeti na nádobách pohřební výbavy Emery tuto hrobku datoval do Wadžiho vlády (EMERY 1954, 5).

⁴⁷³ Býk byl emblematickým zvířetem egyptského panovníka, uctívaným pro svou sílu a nespoutanost. Panovník bývá často zachycen jako býk a za vlády panovníka Dena v polovině 1. dynastie máme také doklad o uctívání býků (BÁRTA 2008, 62).

⁴⁷⁴ EMERY 1961, 71.

⁴⁷⁵ EMERY 1954, 7.

⁴⁷⁶ EMERY 1954, 9. Podle pozdějších paralel se můžeme domnívat, že tito býci byli všichni usmrceni najednou, během jednoho dne (BÁRTA 2008, 63).

⁴⁷⁷ EMERY 1954, 11.

⁴⁷⁸ EMERY 1961, 71.

celá substruktura, ale také sekundární pohřby byly zastropeny pomocí dřevěných trámů a prken, které byly použity také na podlahu.⁴⁷⁹ Za obvodní zdi mastaby, jejíž síla dosahovala téměř jednoho metru,⁴⁸⁰ bylo objeveno na šedesát dva vedlejších pohřbů, z nichž každý měl svou vlastní superstrukturu.⁴⁸¹ Mezi ohradní zdi obklopující hrobku kolem všech čtyř stěn a samotnou hrobkou tak vznikl koridor, jehož podlaha byla pokryta vrstvou zeleně zabarvené omítky. Nadzemní část hrobky rozkládající se na ploše 49,5 x 20 metrů pak sestávala ze čtyřiceti tří skladištních prostor.⁴⁸² Vnější část mastaby byla zdobena obvyklým způsobem této doby, panelováním.⁴⁸³ Je velice zajímavé, že téměř u každé mastaby nacházíme pohřební komoru a zbylé podzemní místnosti poškozené ohněm.⁴⁸⁴ Tato hrobka však byla posledním panovníkem 1. dynastie, Kaaou, znovu opravena.⁴⁸⁵

5.3.2 S 3503

Z Wadžiho doby pochází také hrobka označovaná jako S 3503, jenž dosahovala velikosti 42,6 x 16 metrů a jejíž stěny byly 2,7 metrů silné. Její podzemí je ve srovnání se staršími příklady znatelně menší.⁴⁸⁶ Je budováno tři metry pod povrchem okolního terénu jako pravoúhlá jáma rozdělená cihlovými zídkami na pět místností, stejně jako u hrobky S 3504.⁴⁸⁷ U této hrobky máme také doloženého předchůdce přístupového schodiště do podzemní části.⁴⁸⁸ V centrální části substruktury se nacházela pohřební komora,⁴⁸⁹ v jejíž západní části stál dřevěný sarkofág o rozměrech 2,7 x 1,8 metrů.⁴⁹⁰ Na východ od sarkofágu se nacházely kamenné nádoby se zbytky zvířecích kostí, pozůstatky původně velmi bohaté zádušní hostiny. Na sever od sarkofágu byly identifikovány zbytky tří dřevěných tyčí od nosítek a několik dřevěných skříněk.⁴⁹¹ Stěny jednotlivých místností byly obloženy cihlami a strop byl opět zastřešen pomocí dřevěných trámů společně

⁴⁷⁹ EMERY 1954, 7.

⁴⁸⁰ SPENCER 1979, 17.

⁴⁸¹ EMERY 1954, 7.

⁴⁸² EMERY 1954, 8. V publikaci *Archaic Egypt* pak Emery uvádí počet čtyřicet pět skladištních místností v nadzemní části (EMERY 1961, 71).

⁴⁸³ EMERY 1954, 7.

⁴⁸⁴ EMERY 1954, 7; EMERY 1961, 72. Vypálení hrobky pravděpodobně souvisí s vnitřními konflikty, jenž ke konci 1. a na začátku 2. dynastie mohly vznikat v důsledku nízkých záplav Nilu a následné neúrody.

⁴⁸⁵ EMERY 1961, 73.

⁴⁸⁶ EMERY 1954, 130.

⁴⁸⁷ EMERY 1954, 129.

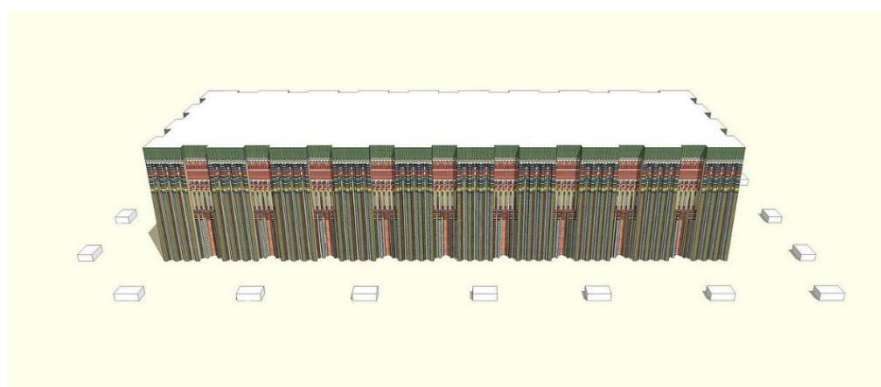
⁴⁸⁸ TAVARES 1999, 855.

⁴⁸⁹ EMERY 1952, 6.

⁴⁹⁰ EMERY 1954, 135.

⁴⁹¹ EMERY 1954, 140.

s rohožemi.⁴⁹² V nadzemní části opět nacházíme pro uskladnění pohřební výbavy⁴⁹³, počet místností však klesá na dvacet.⁴⁹⁴ Podlaha každé z těchto místností byla zvýšena vrstvou jemného písku a pokryta rohožemi z rákosí.⁴⁹⁵ Vnější zdi hrobky byly kromě pravidelných nik zdobené také bílou omítkou, která byla nanесena na vrstvu hrubší hliněné omítky. Výzdoba nik, která nesla zbytky původní barevné výzdoby v podobě červené, zelené, černé a žluté barvy (obr. 12), podobně jako u Hesireovy hrobky nedosahovala až k úrovni země, ale končila u dva necelý metr nad zemí.⁴⁹⁶ Podél delší osy mastaby nacházíme celkem devět nik a po ose kratší pouze niky tři. U centrálních velkých nik na severní i jižní stěně mastaby byly objeveny časově pozdější vyzdívky. Tyto niky umožňovaly během stavby a v době před pohřbem přístup do podzemí hrobky a byly uzavřeny až po ukončení pohřebních ceremonií.⁴⁹⁷

Obr. 12.: Rekonstrukce mastaby S 3503 s její původní dekorací.

Tato hrobka je také velice významná z hlediska zádušního kultu. Před hlavní nikou na jižním konci u východní stěny byly nalezeny zbytky dřevěných kmínků a prken a plastické prvky z nepálených cihel. Před jednotlivými nikami téže stěny pak byly objeveny početné zlomky keramiky.⁴⁹⁸ Toto místo bylo zřejmě centrem zádušního kultu na počest majitele hrobky. Můžeme tedy konstatovat, že kromě centrálního místa kultu před jižní nikou, probíhal v menším rozsahu zádušní kult

⁴⁹² SPENCER 1979, 17.

⁴⁹³ Nedlouho po svém dokončení, na konci 1. dynastie a na počátku 2. dynastie, kdy propukly v zemi nepokoje a vnitřní konflikty spojené s nízkými záplavami a neúrodou, byla hrobka vypálena. Oheň vytvořil poměrně homogenní, dva metry silnou vrstvu, jejíž obsah naznačuje, jak bohatá musela původní pohřební výbava být (BÁRTA 2008, 70).

⁴⁹⁴ EMERY 1952, 5; EMERY 1954, 129.

⁴⁹⁵ U všech hrobek tohoto období je typické, že jejich podlaha byla vyvýšena vrstvou písku (EMERY 1952, 5).

⁴⁹⁶ EMERY 1954, 130.

⁴⁹⁷ EMERY 1952, 5.

⁴⁹⁸ EMERY 1954, 135.

i na dalších místech podél východní stěny hrobky.⁴⁹⁹ Máme zde doloženou také cestu okolo celé mastaby, která byla také pokryta vrstvou bílé omítky a následně zdobena červenou a modrou barvou.⁵⁰⁰ Tuto cestu ohraničovala ohradní zeď, za jejímiž všemi čtyřmi stěnami se nacházely řady vedlejších pohřbů, v celkovém počtu dvacet. Na základě analýzy složení pohřebních výbav hrobů se pravděpodobně jednalo o specializované řemeslníky, kteří sloužili svému pánu i na onom světě.⁵⁰¹ Na sever od mastaby byly objeveny zbytky cihlového pláště pohřbu dřevěné lodi.⁵⁰² Tato hrobka je někdy také přisuzována královně Merneitě⁵⁰³, matce panovníka Dena.⁵⁰⁴

5.4 HROBKY Z OBDOBÍ VLÁDY PANOVNÍKA DENA

5.4.1 S 3035

Největšího rozkvětu dosáhla sakkárská nekropole v době vlády panovníka Dena⁵⁰⁵, neboť tehdy zde bylo vystavěno pět monumentálních hrobek.⁵⁰⁶ Tou nejvýznamnější je hrobka S 3035, jenž patřila hodnostáři Hemakovi.⁵⁰⁷ Své označení hrobka získala od britského archeologa Firtha, jejíž výzkumy započal v roce 1931.⁵⁰⁸ Firth očistil podzemní komory společně s jámou a identifikoval schodiště. Svou pozornost také zaměřil na vnější stěny mastaby, samotnou superstrukturu však neprozkoumal. V substruktuře objevil několik fragmentů

⁴⁹⁹ BÁRTA 2008, 71.

⁵⁰⁰ EMERY 1952, 5.

⁵⁰¹ BÁRTA 2008, 71.

⁵⁰² TAVARES 1999, 855.

⁵⁰³ Na základě vinných nádob zapečetěných Merneitiným jménem společně s kamennými nádobami Emery usoudil, že hrobka náležela právě této královně (EMERY 1952, 4). Podle pečeti se jménem panovníka Dena nalezených v Mernetině hrobce, se egyptologové domnívají, že Merneit musela být královou matkou, což jen potvrzuje další nález objevený v hrobce samotného krále Dena, pečeť se symboly odkazující na „královu matku, Merneit“ (WILKINSON 1999, 74). Na základě pečeti se jménem panovníka Džera objevených v hrobce královny Merneity předpokládáme, že mohl být jejím předchůdcem (EMERY 1962, 66).

⁵⁰⁴ SPENCER 1979, 17; TAVARES 1999, 855.

⁵⁰⁵ Za vlády panovníka Dena v polovině 1. dynastie se významně mění pojetí stavby nekrálovské hrobky (BÁRTA 2008, 72). V důsledku změn docházelo za Denovy vlády k prudkému nárůstu počtu úředníků a tím i nekrálovských hrobek. Z jeho vlády známe na třicet nekrálovských hrobek patřících vysoce postaveným osobám (BÁRTA 2008, 75).

⁵⁰⁶ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 114.

⁵⁰⁷ EMERY 1952, 7. Emery si však původně také pohrával s myšlenkou, že by tato hrobka mohla patřit samotnému Denovi (EMERY 1961, 76). Ačkoliv se v Hemakových titulech nevyskytuje *jr.j-p't*, jeho nejvyšším doloženým titulem je „nositel královských pečeti“, jeden z nejdůležitějších byrokratických úřadů té doby (KÖHLER 2008a, 388).

⁵⁰⁸ EMERY 1938, 1.

kamenných a keramických nádob, z nichž na některých byly otisky pečeti se jmény panovníka Dena a hodnostáře Hemaky.⁵⁰⁹ V pohřební komoře Firth objevil fragmenty dalších kamenných⁵¹⁰ i slonovinových⁵¹¹ předmětů, a například také břidlicovou lžici. Vzhledem k neblahým okolnostem, kdy byla podzemní část zasypána výplní a sutí, byl nucen Firth práce přerušit. V roce 1936 zde práce opět obnovil Emery. Byla to jedna z prvních hrobek, kterou začal po svém příchodu zkoumat.⁵¹² Trvalo pět let, než výzkum této unikátní stavby dokončil.⁵¹³ Tentokrát však byla pozornost věnována nadzemní části, která byla doposud pokládána za cihlovou stavbu vyplněnou sutí a cihlami.⁵¹⁴ K velkému překvapení v sobě superstruktura skrývala nejen čtyřicet pět skladištních prostor (obr. 13), ale také vzácnou pohřební výbavu, která byla nalezena intaktní.

Obr. 13.: V pravé části snímku hrobka S 3035 hodnostáře Hemaky. Ve čtyřiceti pěti skladištních prostorech byla objevena nejen intaktní pohřební výbava, ale také dva nepopsané papyrové svitky.

Superstruktura hrobky pokrývala plochu 57,3 x 26 metrů a v době odkryvu dosahovala výšky 3,5 metrů. Její vnější část zdobila série nik, tzv. *palácová fasáda*, a byla pokryta silnou vrstvou hliněné omítky, která byla nabílena. V některých

⁵⁰⁹ Tyto etikety s nápisy na nádobách však byly v tak fragmentárním stavu, že Firth nebyl schopen identifikovat posledně jmenovaného (EMERY 1938, 1).

⁵¹⁰ Jedna z nádob nesla popisku se jménem Senti (EMERY 1938, 1).

⁵¹¹ Byla zde nalezena slonovinová rukojeť a hrací deska (EMERY 1938, 1).

⁵¹² EMERY 1938, 1.

⁵¹³ BÁRTA 2008, 75.

⁵¹⁴ Nadzemní části hrobek této doby nebyly vyplněny sutí, ale ukrývaly velké množství nepřístupných a dobře ukrytých skladů s bohatou pohřební výbavou (BÁRTA 2008, 64).

nikách byly nalezeny červeně malované pruhy na bílém podkladu imitující dřevo.⁵¹⁵ Po delší severojižní straně mastaby bylo umístěných čtrnáct nik a po její kratší východozápadní šest nik. Nadzemní část sestávala celkem z čtyřiceti pěti skladištních prostor s neporušenou pohřební výbavou.⁵¹⁶ Většina těchto skladů byla nepřístupná a pouze šestnáct z nich obsahovalo pohřební výbavu.⁵¹⁷ Byly zde objeveny předměty vyrobené z kamene, slonoviny, mědi a mnoha dalších materiálů. Kromě kamenných a keramických nádob zde byly uloženy zbraně a předměty osobní potřeby, hrací kameny, látky, dřevěné skřínky či otisky pečetí. Byly zde nalezeny také etikety s nápisy a jménem panovníka Dena a jednoho jeho předchůdce, Džera.⁵¹⁸ Unikátním zde však zůstává nález dvou papyrových svitků, které sice nebyly popsány, ale dokládají, že se písmo v té době již běžně používalo.⁵¹⁹

Substruktura skrývala tři místnosti hloubené v otevřené stavební jámě původně zastřešené pomocí dřevěných trámů. Tato jáma měřila 9,5 x 4,9 metrů a její celková hloubka až na povrch mastaby dosahovala necelých 12 metrů. Velice neobvyklým nálezem pro Firtha byly dva vápencové pilíře, jenž měly sloužit k podepření stropní konstrukce.⁵²⁰ Jedná se o jeden z velmi raných dokladů užití stavebního kamene v nekrálovské hrobce.⁵²¹ Neboť by stropní zastřešení neuneslo tak těžkou konstrukci, superstruktura nad jámou postrádala jakýkoliv skladištní prostor. Proto šachta obložená cihlami vedoucí od vrcholku superstruktury až k římse, musela být celá vyplněná sutí.⁵²² Přístup do podzemí byl umožněn pomocí sestupného schodiště vedoucího od východu směrem k západu, které bylo ve třech úsecích blokováno kamennými *portkulisy*.⁵²³ I vchod do vlastní pohřební komory byl takto zabezpečen.⁵²⁴ Jednalo se o vápencové desky silné čtvrt metru, v jejíž horní části se dochovaly tři otvory.⁵²⁵ Pohřební komora orientovaná v severojižním směru

⁵¹⁵ EMERY 1938, 4.

⁵¹⁶ EMERY 1938, 4.

⁵¹⁷ BÁRTA 2008, 76.

⁵¹⁸ EMERY 1938, 4.

⁵¹⁹ BÁRTA 2008, 64.

⁵²⁰ EMERY 1938, 7.

⁵²¹ BÁRTA 2008, 64.

⁵²² EMERY 1938, 47.

⁵²³ V hrobce hodnostáře Hemaky byl objeven největší počet portkulisů z celého pohřebiště (CLARK 2016, 235).

⁵²⁴ EMERY 1961, 76. Ty byly do podzemí spuštěny pomocí lan a zasazeny do drážek vyhloubených ve stěně. První dva portkulisy byly zničeny během plundrování již ve starověku, po nichž zbyly pouze žlábků vytvořené ve zdi. Pouze poslední portkulis umístěný v nejnižší pozici zůstal nedotčený (CLARK 2016, 235).

⁵²⁵ Doklad toho, že deska byla na své místo spuštěna pomocí lan z povrchu mastaby až po

dosahovala 7,7 x 4,8 metrů a její stěny byly bíle omítnuty.⁵²⁶ Firth zde dokonce při svých výzkumech objevil zbytky lidského pohřbu, kosti i s lebkou.⁵²⁷ Pohřební výbava objevená v podzemní části hrobky představuje jeden z vrcholů soudobého egyptského užitého umění.⁵²⁸ Jak hodnotná pohřební výbava byla ukládána do hrobů vysokých hodnostářů, vypovídá také jejich řemeslná kvalita. V této hrobce byl nalezen steatitový disk vykládaný egyptským alabastrem zdoben dvěma psy lovícími gazelu, překrásné kamenné nože s délkou přesahující 40 cm a mnoho ozdob vyrobených ze slonoviny.⁵²⁹ Do období vlády panovníka Dena datujeme také hrobky S 3036, S 3506 a S 3041.⁵³⁰

5.5 HROBKY Z OBDOBÍ VLÁDY PANOVNÍKA ADŽIBA

5.5.1 S 3038

Tuto mastabu datujeme ke konci 1. dynastie do vlády panovníka Adžiba.⁵³¹ Náležela hodnostáři jménem Nebitka, jenž byl doložen na základě pečetí nádob a pečetí dveří u sýpek (obr. 14).⁵³² Hrobka v sobě ukrývá velice významný architektonický prvek, jenž nebyl doposud u žádné stavby tohoto typu doložen. Její nadzemní část tvoří cihlová stupňovitá stavba, možná předjímající svou architekturou myšlenku stupňovité pyramidy panovníka Necericheta, a to o několik století.⁵³³ Když začal Emery tuto hrobku zkoumat, její supestruktura se zdála být obdobného obdélníkového tvaru zdobená fasádou s nikami. Po delším zkoumání však byla odhalena druhá struktura ukrytá pod první, jejíž vnější plášť byl upraven do řady stupňů. Hrobka prošla celkem třemi stavebními fázemi, které Emery označil jako A, B a C.⁵³⁴

Obr. 14.: Otisk pečetí s Nebitkovým jménem na dveřích od sýpek nacházející se u jeho hrobky S 3038.

samotném pohřbu (EMERY 1961, 76).

⁵²⁶ EMERY 1938, 7.

⁵²⁷ Na základě nálezů kostí se proto domníváme, že se jednalo o pohřební komoru (EMERY 1938, 8).

⁵²⁸ MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 114.

⁵²⁹ EMERY 1938.

⁵³⁰ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 57.

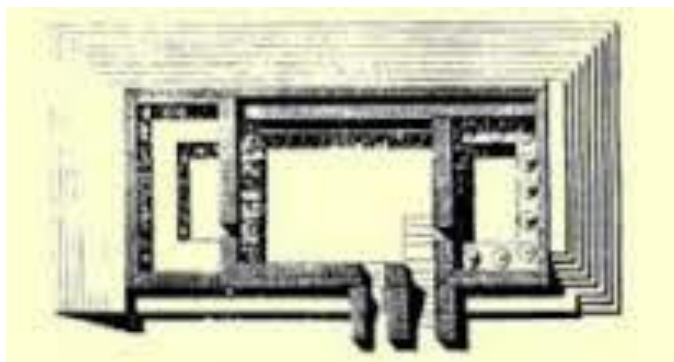
⁵³¹ Vzhledem k nálezu pečetí se jménem panovníka Adžiba na nádobách v pohřební komoře a ostatních místnostech hrobky S 3038, je datována do období vlády tohoto vládce (EMERY 1949, 82).

⁵³² EMERY 1949, 82.

⁵³³ BÁRTA 2008, 77.

⁵³⁴ EMERY 1949, 82.

V etapě A pokrýval půdorys hrobky poměrně malou plochu, 22,7 x 10,55 metrů (obr. 15).⁵³⁵ V podzemní části hrobky byla centrální jáma s pohřební komorou uprostřed, kde od severu i jihu k ní přiléhala vždy jedna menší komora pro pohřební výbavu.⁵³⁶ V severní komoře, která byla postavena jako sýpky, byla podél její severní, východní a západní stěny postavena nízká lavice, na které spočívalo celkem devět kulovitých keramických nádob s pravoúhlými otvory uzavřenými u podlahy kameny a zapečetěnými Nebitkovým jménem.⁵³⁷

Obr. 15.: Rekonstrukce vzhledu hrobky S 3038 se stupňovitou superstrukturou v etapě A.

Podzemní část byla pokryta strukturou z cihel připomínající komolý jehlan, v níž se nacházely další tři místnosti.⁵³⁸ K severní, jižní a západní stěně superstruktury přiléhala zevně odpadní vrstva suti a písku, která tak tvořila výplň osmistupňové cihlové terasy z cihel.⁵³⁹ Před východní stěnou, která nebyla stupňovitého charakteru, se nacházela vysoká úzká plošina,⁵⁴⁰ která sloužila k zádušnímu kultu a setkávání pozůstalých.⁵⁴¹ V této první fázi však nadzemní část postrádala nejvýraznější znak sakkárských hrobek, nikování.⁵⁴² Ve stavební fázi B došlo k celkové proměně architektury hrobky. Kolem stupňovité terasy nadzemní vnější části byly postaveny terasy nové až do výšky jednoho metru. Nejen, že došlo ke zvýšení původní plošiny mezi stupni a jihovýchodním rohem, ale byl také zvětšen celý půdorys hrobky na 35 x 12,55 metrů. V důsledku následné fáze C byla terasa

⁵³⁵ EMERY 1949, 84.

⁵³⁶ EMERY 1961, 144.

⁵³⁷ EMERY 1949, 85. Jednalo se o modely obilných sýpek napodobující velké zaklenuté stavby kruhového půdorysu (BÁRTA 2008, 77). Podobně, jak tomu je u hrobky S 3357 z období vlády panovníka Hora-Ahy (TAVARES 1999, 855).

⁵³⁸ CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 57.

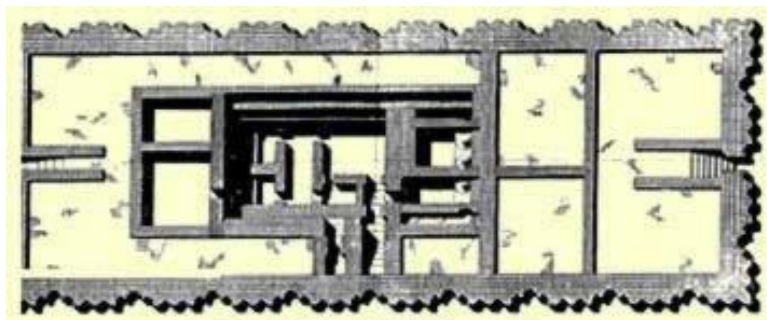
⁵³⁹ EMERY 1949, 83.

⁵⁴⁰ EMERY 1949, 83.

⁵⁴¹ BÁRTA 2008, 79.

⁵⁴² CERVELLÓ-AUTUORI 2003, 34.

na severu a jihu useknuta.⁵⁴³ V závěrečné etapě C získala hrobka svůj konečný vzhled (obr. 16) a její nadzemní část byla na všech čtyřech stranách opatřena fasádou bohatě zdobenou nikami. Na východní a západní stěně bylo po devíti nikách a na severní a jižní stěně po třech nikách. Velké niky pak byly rozděleny ještě skupinou malých nik po dvou. Z centrální niky na severu a jihu pak bylo vybudováno schodiště vedoucí do nadzemních skladů. Celá mastaba byla bíle omítnuta. Vnitřní prázdný prostor byl vyplněn pískem.⁵⁴⁴

Obr. 16.: Hrobka S 3038 ve své finální etapě C.

Také v podzemní části mastaby proběhlo několik změn. V původní pohřební komoře vzniklo celkem pět místností navzájem oddělených cihlovými příčkami omítnutých bílou barvou s dadem ve žluté barvě. Všechny místnosti byly za pomoci dřevěných trámů a prken zastřešeny. Prostřední z těchto místností se stala novou pohřební komorou a zbývající čtyři byly využity jako skladistní prostory pro pohřební výbavu.⁵⁴⁵ Nikdo z kolemjdoucích by ani nepoznal, že tato mastaba v sobě původně ukrývala první známé uskutečnění myšlenky stupňovité hrobky, která byla v dalších dvou etapách postupně popřena, aby tak dosáhla tradičního vzhledu, jenž se nevymykal zavedené praxi.⁵⁴⁶ Sám Emery také podotknul, že z architektonického hlediska je tato hrobka tou nejzajímavější stavbou 1. dynastie, která byla doposud objevena, neboť prodělala tři odlišné a zcela zásadní změny ve svém vzhledu patrně uskutečněné stejným stavitelem. Na základě jednotné velikosti, textury a barvy cihel užitých na stavbu u všech tří fází předpokládáme, že interval mezi jednotlivými etapami netrval tak dlouho. Avšak neznáme důvod, k němuž tyto změny vedly, ani architektonickou myšlenku ukrytou za prvními dvěma fázemi mastaby.⁵⁴⁷ Zapříčinil snad její postupnou

⁵⁴³ EMERY 1949, 8.

⁵⁴⁴ EMERY 1949, 90.

⁵⁴⁵ EMERY 1949, 91.

⁵⁴⁶ BÁRTA 2008, 79.

⁵⁴⁷ EMERY 1949, 83.

přestavbu spor mezi architektem a majitelem hrobky, jenž se zalekl nového konceptu?⁵⁴⁸ To už se bohužel nedozvíme.

Do tohoto období datujeme také hrobku S 3111, jenž v sobě ukrývala neporušený pohřeb královského místodržícího Sabua. Sabu byl vysokým hodnostářem v období vlády panovníků Dena a Adžiba a byl identifikován na základě otisků pečeti označující jednotlivé nádoby pohřební výbavy.⁵⁴⁹

5.6 HROBKY Z OBDOBÍ VLÁDY PANOVNÍKA KAAA

5.6.1 S 3505

Nejmladší velká hrobka 1. dynastie S 3505 v Sakkáře pochází z doby vlády panovníka Kaaa a náležela vysoce postavenému hodnostáři Merkovi.⁵⁵⁰ Jména a tituly majitele hrobky je možné doložit na základě kamenných stél objevených nedaleko jeho hrobky.⁵⁵¹ Nejenom, že se jednalo o člena bohaté aristokracie a společenské skupiny *p't*, ale také o významného hodnostáře a nositele důležitých administrativních a náboženských titulů.⁵⁵² Jmenujme například „správce pouštních oblastí“, „dohlížitel Wenetu⁵⁵³“, „dohlížitel královské bárky“, „dohlížitel paláce a audienčního sálu“, dále pak kněžské tituly jako *s(t)m*, jenž patrně souvisel s královskými rituály, *smz*, role, jenž zahrnovala odívání božstva a „kněz bohyně Neit⁵⁵⁴“,⁵⁵⁵ Merkova hrobka byla největší mastabou Archaické doby, s celkovou rozlohou 65 x 37 metrů.⁵⁵⁶ Mastaba sestávala z obdélníkové cihlové superstruktury s vnějšími stěnami zdobenými již obvyklým panelováním.⁵⁵⁷ V době objevu byly na vnější fasádě ještě stále viditelné původní barevné geometrické motivy imitující pletené rohože.⁵⁵⁸ Prostřednictvím severojižně zbudované rampy byl umožněn vstup do pohřební komory, do níž se stácel a ústil od východu.⁵⁵⁹

⁵⁴⁸ BÁRTA 2008, 79.

⁵⁴⁹ EMERY 1949, 95.

⁵⁵⁰ TAVARES 1999, 855.

⁵⁵¹ MARTIN 2008, 463.

⁵⁵² KÖHLER 2008a 386.

⁵⁵³ Pravděpodobně oblast ve východní Deltě (WILKINSON 1999, 149).

⁵⁵⁴ Bohyně, jejíž hlavní svatostánek byl v západní nilské Deltě, a jejíž hlavní význam tkvěl ve spojitosti s královskou rodinou, zejména pak královskými ženami (KÖHLER 2008a 387).

⁵⁵⁵ KÖHLER 2008a, 388; MARTIN 2008, 470.

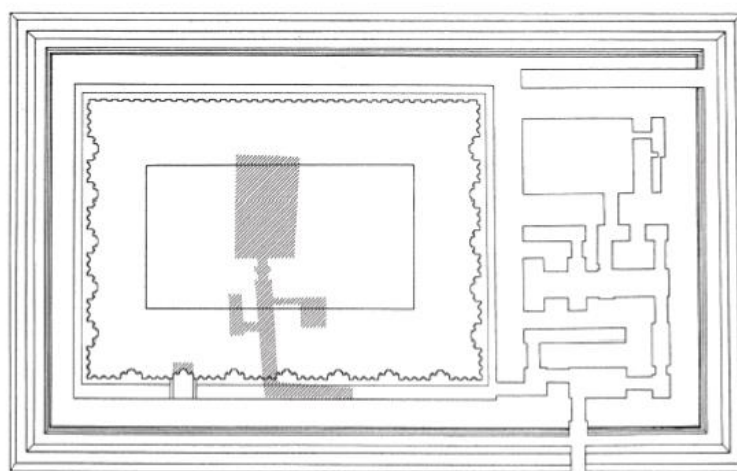
⁵⁵⁶ EMERY 1958, 7.

⁵⁵⁷ EMERY 1958, 6.

⁵⁵⁸ EMERY 1961, 90.

⁵⁵⁹ EMERY 1958, 8.

Tato hrobka je dalším dobrým příkladem toho, že ačkoliv v době odkryvu byly některé nadzemní skladištní prostory nalezeny prázdné, stále ukrývaly velké množství pohřební výbavy.⁵⁶⁰ Okolo nadzemní části se nacházela dvojité ohradní zed'.⁵⁶¹ V severní části komplexu byl nalezen unikátní kultovní prostor (obr. 17)⁵⁶², jenž sestával z několika místností a chodeb, podobný zádušnímu chrámu pyramid.⁵⁶³ Na základě nálezů pozůstatků dvou dřevěných soch⁵⁶⁴ hodnostáře Merky bylo dokonce možné určit funkci jedné z místností jako *serdab*⁵⁶⁵. Je velice pravděpodobně, že právě období vlády panovníka Kaaa znamenalo konec lidských obětí, neboť ani okolo této hrobky již nenacházíme žádné vedlejší pohřby.⁵⁶⁶

Obr. 17.: Rekonstrukce hrobky S 3505 hodnostáře Merky, v jejíž pravé části je zachycen kultovní prostor.

5.6.2 S 3500 a 3506

Ke konci 1. dynastie, do období vlády panovníka Kaaa, datujeme také mastabu S 3506 a S 3500, v jejímž okolí byly objeveny čtyři sekundární pohřby.⁵⁶⁷

⁵⁶⁰ Bylo zde objeveno 901 keramických a 362 kamenných nádob, 493 šípů a 305 pazourkových a 60 dřevěných nástrojů (WATSON 1987, 12).

⁵⁶¹ TAVARES 1999, 856.

⁵⁶² Tento prostor, datovaný ke konci 1. dynastie a Emerym označovaný jako *zádušní chrám*, je možná prototypem pyramidového komplexu pozdějších období (EMERY 1961, 90).

⁵⁶³ EMERY 1958, 10; EMERY 1961, 90.

⁵⁶⁴ EMERY 1958, 13.

⁵⁶⁵ Serdab se nazývala místnost, jenž byla určena pro sochy (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 114).

⁵⁶⁶ Na jih od vstupu do hrobky byl nalezen jeden sekundární hrob, který Emery původně přisuzoval právě hodnostáři Merkovi (EMERY 1961, 90) Proto se také domníval, že tato mastaba je skutečnou hrobkou panovníka Kaaa (EMERY 1961, 87).

⁵⁶⁷ EMERY 1961, 90.

6. MASTABY 2. A 3. DYNASTIE

Jak sám nadpis již napovídá, v této kapitole se budeme zabývat mastabami z období 2. a 3. dynastie. Jak již bylo uvedeno v předchozí kapitole, několik hrobek z období 2. dynastie bylo objeveno ve východní části sakkárské plošiny, tedy oblasti, která náležela převážně mastabám 1. dynastie. Velké mastaby 2. dynastie byly obecně budovány na západ od hrobek 1. dynastie, také sledující linii svahu.⁵⁶⁸ Avšak tato oblast se postupně během následujících dvou dynastií⁵⁶⁹ rozrůstala dále směrem na západ a jihozápad, kde později dala vzniknout tzv. Archaickému pohřebišti. Toto pohřebiště objevené západně od velkých mastab v severní Sakkáře zkoumal ve dvou sezónách mezi lety 1910 a 1913 J. E. Quibell⁵⁷⁰ a právě tímto pohřebištem se budeme v této kapitole nejvíce zabývat. Popíšeme si zde hrobky S 2105 a S 2114, protože v sobě ukrývaly velice zajímavou pohřební výbavu. U hrobky S 2146 E si ukážeme, jakým způsobem byla zdobena hrobka královny dcery. Jsou zde uvedeny také hrobky S 2172 E a S 2173 E, abychom si nastínili, jak asi vypadal pohřeb zemřelého v této době. Je tu také popsána hrobka S 2302, neboť je dobrým příkladem toho, jak v této době podzemní část hrobky napodobovala pozemský příbytek zesnulého. Tuto imitaci jsme v této práci zmínili také u mastab S 2307 a S 2337. Ačkoliv hrobka S 3477 nebyla objevena Quibellem, ale Emerym, uvedeme si ji zde také, protože je typickým příkladem toho, jak vypadala hrobka vysokého hodnostáře ke konci 2. dynastie. U hrobky S 2429 se zaměříme na pozoruhodnou pohřební výbavu a samozřejmě nesmíme opomenout asi nejslavnější hrobku této doby, Hesireovu hrobku označovanou jako S 2405, v níž bylo objeveno dnes již celkem šest unikátních dřevěných panelů.

Část hrobek z doby 2. a 3. dynastie objevených Quibellem byla již dříve odkryta francouzským archeologem A. Mariettem⁵⁷¹, jenž byla později opět zakryta vrstvou navátého písku.⁵⁷² Mastaby 2. dynastie se nachází ve středu vápencové plošiny severní Sakkáry. Jednalo se o menší hrobky různých velikostí a konstrukcí,

⁵⁶⁸ WATSON 1987, 17; JEFFREYS–TAVARES 1994; *The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis* 2003.

⁵⁶⁹ Stavební aktivity byly oživeny zejména v období 3. dynastie, což patrně souviselo s pohřbem Imhotepa, nejslavnějšího architekta panovníka Necericheta, jehož hrob nebyl dosud objeven (*The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis* 2003).

⁵⁷⁰ QUIBELL 1923, V.

⁵⁷¹ Jako například mastaba S 2306 (QUIBELL 1923, 4).

⁵⁷² Podobně tomu tak bylo i s Hesireovou hrobkou (*The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis* 2003).

z nichž většina byla špatně dochovaná a v době výzkumu již znatelně poničená.⁵⁷³ Hrobky datované do 3. dynastie jsou umístěny na západní straně, podél úbočí Wádí Abúsír, nedaleko pohřebiště posvátných zvířat a v jihozápadní části plošiny⁵⁷⁴ až k severní zdi Necerichetova pyramidového komplexu.⁵⁷⁵ V 60. letech zde ve svých výzkumech severní Sakkáry pokračoval Emery, který zde objevil dvě skupiny mastab z období 3. dynastie.⁵⁷⁶ Jednou z nich byla skupina obklopující velkou mastabu S 3518, které byly navrženy přes katakomby paviánů, a druhou byla skupina nacházející se více na východ s mastabami S 3001 až S 3020, které nebyly nikdy publikovány a o nichž se dozvídáme pouze z Emeryho mapy.⁵⁷⁷ Další skupina mastab stojí severněji, západně od velké mastaby S 3050.⁵⁷⁸ Díky Reisnerově mapě máme pár stručných informací o velkých mastabách 3. dynastie, S 3073 a S 3517, kdy v případě posledně jmenované se jedná o největší mastabu 3. dynastie v Sakkáře. Tato hrobka byla objevena Emerym v roce 1965 během jeho bádání po Imhotepově hrobě.⁵⁷⁹

K dalšímu vývoji nekrálovské hrobky přispěli panovníci Hetepsechemuej a Ninecer⁵⁸⁰, což velice dobře dokládá již zmiňované Archaické pohřebiště. Superstruktura hrobek 2. dynastie byla zjednodušena zrušením skladištních prostor a byla vyplněna suti.⁵⁸¹ Uvnitř nadzemní části vznikalo v jejím severním prostoru hlavní místo kultu.⁵⁸² 2. dynastie tvoří snad nejvýznamnější předěl ve vývoji nekrálovské hrobky, a to zejména v podzemní části. Substruktura se nejen rozšiřovala, ale byla hloubena více do skalního podloží, aby lépe ochránila pohřební

⁵⁷³ TAVARES 1998, 1138

⁵⁷⁴ WETERING 2004, 1060.

⁵⁷⁵ Část nekropole, kde se archaické pohřebiště vysokých hodnostářů vyvinulo v staroříšské pohřebiště vysokých hodnostářů (TAVARES 1998, 1138).

⁵⁷⁶ Emery zde také odkryl mastaby z období 4. – 6. dynastie (*The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis* 2003).

⁵⁷⁷ Později stručně popsán Reisnerem 1990.

⁵⁷⁸ WILKES *et al.* 1979.

⁵⁷⁹ *The North Saqqara archeological site: handbook for the environmental risk analysis* 2003.

⁵⁸⁰ Právě tito dva panovníci 2. dynastie se nechali pohřbít v oblasti centrální Sakkáry, východně od Venisovy pyramidy. Jejich hrobky byly budovány tak, aby nebyly v přímém kontaktu s hrobkami nekrálovskými. Zbývající panovníci 2. dynastie dali přednost tradičnímu pohřebišti v Abydu (WETERING 2004, 1064).

⁵⁸¹ WATSON 1987, 17.

⁵⁸² Viz podkapitola 4.3.1 Superstruktura. Právě na Archaickém pohřebišti se vyskytují skutečné kaple jako první. Tyto kaple představují jasně oddělené kultovní místo v jihovýchodním rohu uvnitř mastaby, jehož půdorys tvořil rovnoramenný kříž. Převážná většina hrobek na tomto pohřebišti již má tyto tzv. křížové kaple (BÁRTA 2008, 88).

výbavu.⁵⁸³ Hrobky nebyly již kopány v otevřené jámě, ale byly hloubeny formou chodeb a místností do skalního podloží.⁵⁸⁴ Dochází tak k rozvoji budování komorových hrobů či hrobek. Podzemí je přístupné schodištěm či rampou a od 3. dynastie také šachtou. V této dynastii také vznikají hrobky, jejichž stavitelé při své práci více užívají kamene, vápence.⁵⁸⁵ Zde tedy můžeme vidět zjevný vývoj od velkých cihlových struktur 1. a 2. dynastie k těm kamenným ve 3. dynastii.⁵⁸⁶ Současně se stavbou kamenných hrobek se objevují i první inovace jejich výzdoby.⁵⁸⁷ Zásadní změnou v 2. polovině dynastie představovalo kladení důrazu na posmrtnou existenci, což se projevilo zejména v podzemní části hrobek, kdy jednotlivé místnosti napodobovaly skutečnou rezidenci zesnulého.⁵⁸⁸ Vypálené hrobky v severní Sakkáře naznačují, že nedávno vytvořený stát procházel vnitřními konflikty způsobenými poklesem záplav Nilu a následnou neúrodou.⁵⁸⁹ V období 2. dynastie jsou také poprvé v Sakkáře budovány královské hrobky. Panovníci si je nechávali stavět v oblasti centrální Sakkáry, v oblasti jižně od budoucího komplexu Stupňovité pyramidy, aby tak nebyly v přímém kontaktu s těmi nekrálovskými. Byli zde pohřbeni panovníci Hetepsechemuej, Raneb a Ninecer, zbývající panovníci 2. dynastie dali opět přednost tradičnímu pohřebišti v Abydu.⁵⁹⁰

6.1 QUIBELLOVO ARCHAICKÉ POHŘEBIŠTĚ

6.1.1 S 2105

První jmenovanou mastabou této kapitoly je hrobka S 2105. Jednalo se o velkou hrobku, jejíž vstup do podzemí se nacházel u východní stěny. Přístup do komory pomocí schodiště blokoval *portkulis*, který byl stále na svém místě a před nímž bylo velké množství nádob.⁵⁹¹ Uvnitř superstruktury byla pod vrstvou šterku objevena mělká jáma lemovaná cihlami a pokrytá vrstvou hliněné omítky. Bylo zde nalezeno

⁵⁸³ BARD 1999, 34.

⁵⁸⁴ WATSON 1987, 17.

⁵⁸⁵ Užívání kamene v nekrálovských hrobkách je důkazem toho, že nebylo vyhraněno pouze panovníkovi, ale také některým úředníkům (BÁRTA 2008, 90).

⁵⁸⁶ WETERING 2004, 1061.

⁵⁸⁷ Z Heluánu pochází na čtyřicet vápencových desek zdobených obětní scénou, dalších patnáct ze Sakkáry a jedna z Abúsíru (BÁRTA 2008, 90).

⁵⁸⁸ DODSON 2008, 140.

⁵⁸⁹ Podle údajů zaznamenaných na Palermské desce je téměř jisté, že došlo k dlouhodobějšímu poklesu výše nilských záplav, což se výrazně odrazilo na zemědělské produkci (BÁRTA 2008, 80). Jednou z takových hrobek byla S 3503, která byla někdy ke konci 1. či počátku 2. dynastie vypálena (BÁRTA 2008, 70).

⁵⁹⁰ WILKINSON 1999, 245.

⁵⁹¹ QUIBELL 1923, 19.

na třicet nevypálených nádob ve dvou řadách o výšce kolem 30 cm (obr. 18).⁵⁹² Každá tato nádoba měla vytlačený obdélníkový otisk, který však nenesl žádný nápis. V nádobách nebyly nalezeny žádné zbytky po obilí, jen světlý prášek připomínající kávovou sedlinu.⁵⁹³ Do jihovýchodního rohu pohřební komory vedl z této jámy malý průchod. Zjevně se jednalo o sýpky a touto malou uličkou mohla vstupovat duše zemřelého.⁵⁹⁴ Pohřební komora představovala čtvercovou jámu, která byla společně se sýpkami zastřešena dřevěnými prkny a trámy. V hrobce bylo objeveno několik menších předmětů z mědi, pazourku a slonoviny.⁵⁹⁵

Obr. 18.: Na obrázku můžeme vidět nález třiceti nádob uspořádaných do dvou řad v mělké jámě hrobky S 2105.

6.1.2 S 2114

Tato mastaba je unikátní tím, že obsahuje dvě schodiště svažující se v opačném směru, jedno směrem k severu a druhé k jihu. Schodiště v severním směru ústilo do severní komory o rozměrech 1,2 x 0,8 x 0,9 metrů. Tato komora v sobě ukrývala dvě cylindrické vápencové vázy s červeně malovaným okrajem, dvě cylindrické alabastrové nádoby, pět antropomorfních váz a několik zeleně glazovaných korálků, které pravděpodobně představovaly import. Do jižní komory se sestupovalo pomocí šachtového schodiště necelé tři metry hluboko. Komora obsahovala několik kamenných nádob z vápence, alabastru a dioritu. Byly zde také objeveny nádoby z mědi, fragmenty pštrosích vajec, mušle nesoucí zbytky po zelené barvě, slonovinovou lžici, bronzový náramek a náramek ze zlatých plíšků.⁵⁹⁶

⁵⁹² QUIBELL 1923, 7.

⁵⁹³ QUIBELL 1923, 19.

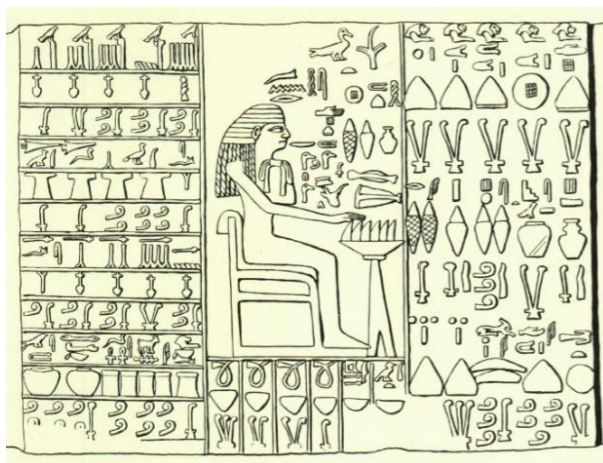
⁵⁹⁴ QUIBELL 1923, 7.

⁵⁹⁵ QUIBELL 1923, 19.

⁵⁹⁶ QUIBELL 1923, 20.

6.1.3 S 2146 E

V této mastabě bylo objeveno strmé schodiště hluboké dva metry.⁵⁹⁷ Avšak největší objev v sobě ukrývala odpadní výplň šachty. Byl zde nalezen vápencový dvevní překlad s vyobrazením královské dcery Sachnesr před obětním stolem (obr. 19).⁵⁹⁸ Velikost popsané části dosahovala 0,5 x 0,4 metrů a celková délka pak 1,2 metrů.⁵⁹⁹ Původně však byl tento dvevní překlad umístěn nad jižní nikou hrobky.⁶⁰⁰ V hrobce byly nalezeny také kamenné nádoby a cylindrické korálky, jeden steatitový a dva glazované.⁶⁰¹

Obr. 19.: Vyobrazení princezny Sachmesr před obětním stolem na dvevním překladu, který byl původně umístěn nad jižní nikou hrobky S 2146 E.

6.1.4 S 2172 E

Mastaba S 2172 E je jedinečná tím, že se v ní zachovaly hned tři pohřby. Ke komoře se sestupovalo pomocí obdélníkové šachty, v níž byla objevena část vápencové tabulky. Komora umístěná v severní části hrobky byla v době objevu stále blokována cihlovou zdí.⁶⁰² Uvnitř pohřební komory byly nalezeny tři pohřby ve výrazně skrčené poloze, ve dvou případech hlavou k západu a obličejem k severu.⁶⁰³ Rakev byla umístěna ve východozápadním směru a na severní stěně

⁵⁹⁷ QUIBELL 1923, 22.

⁵⁹⁸ Také v hrobce S 2331 byla nalezena deska ze žlutého vápence zobrazující zemřelého vsedě před obětním stolem (QUIBELL 1923, 35). Tentokrát však byla deska objevena v jižní nise *in situ* a nepochybně ji datujeme do doby 2. dynastie. Ačkoliv byla ve špatném stavu, stále bylo možné z popisků rozeznat názvy jednotlivých pokrmů a oblečení (QUIBELL 1923, 10).

⁵⁹⁹ QUIBELL 1923, 10.

⁶⁰⁰ Na základě hieroglyfů a jmen obětí, tuto hrobku s největší pravděpodobností datujeme do období 2. dynastie (QUIBELL 1923, 10).

⁶⁰¹ QUIBELL 1923, 22.

⁶⁰² QUIBELL 1923, 24.

⁶⁰³ QUIBELL 1923, 11.

byla zdobena způsobem 2. dynastie, nápodobou současného příbytku.⁶⁰⁴ Všichni tři jedinci byli pravděpodobně pohřbeni ve stejnou dobu. Pod jedním z pohřbených bylo velké množství lněného plátna sloužící v tomto případě jako polštář. Končetiny byly ovázány jednotlivě každá zvlášť a přes boky a kolem celého těla byly umístěny role tohoto plátna, jenž byly velice poničené od brouků. Poté, co byla komora uzavřena, byla patrně pokryta vrstvou omítky.⁶⁰⁵

6.1.5 S 2173 A

Také v této hrobce byla objevena dřevěná rakev s pohřbem ve skrčené poloze. Hrobka byla přístupná schodištěm, které směřovalo k levé straně pohřební komory, kde byl její vstup znepřístupněn cihlovou zdí. Po zvednutí víka rakve bylo patrné, že převážná část lněného plátna byla sežrána bílými mravenci.⁶⁰⁶ Pod tímto plátnem se nacházeli dva jedinci, dospělý s hlavou k severu a obličejem k východu, opět ve výrazně skrčené poloze s rukama přes obličej, a dítě spočívající na své tváři s hlavou na východ.⁶⁰⁷

6.1.6 S 2302

Tato hrobka, kterou datujeme do období vlády panovníka Ninecera, tedy přibližně do poloviny 2. dynastie, je dobrým příkladem toho, jak bylo v této době typické její napodobování pozemského příbytku, kde místnosti byly hloubeny jednotlivě a měly reprezentovat soudobý dům majitele.⁶⁰⁸ Tato mastaba patřila hodnostáři Ruabenovi, jenž byl identifikován na základě fragmentů kamenných nádob objevených v podzemní části hrobky. Tato hrobka je největší a nejpropracovanější mastabou 2. dynastie. Jádru superstruktury dosahující rozměrů 58 x 32,6 metrů tvořilo výplň z tmavého pevného bahna, jehož okraj byl později zvětšen o cihlovou zeď lemující všechny čtyři strany.⁶⁰⁹ Vnější část zdí měla jednoduchou omítku bez vzoru se severní a jižní kaplí ve východní stěně. Do podzemní části se sestupovalo pomocí schodiště⁶¹⁰ od východu, které se poté přibližně v polovině hrobky stáčelo

⁶⁰⁴ QUIBELL 1923, 24.

⁶⁰⁵ QUIBELL 1923, 11.

⁶⁰⁶ QUIBELL 1923, 11.

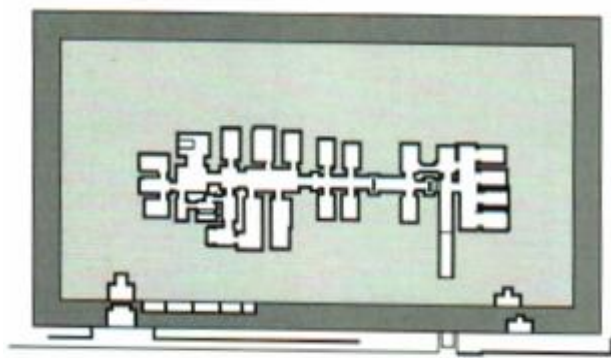
⁶⁰⁷ QUIBELL 1923, 25.

⁶⁰⁸ TAVARES 1999, 857.

⁶⁰⁹ Po zvětšení mastaby bylo možné z plánek rozeznat, že mastaba nyní sestávala z vnitřních (původních) a vnějších (nových) nik (QUIBELL 1923, 29).

⁶¹⁰ Schodiště bylo zastřešeno pomocí kamenných desek (QUIBELL 1923, 3).

do pravého úhlu⁶¹¹ a směřovalo na jih ke komplikovanému systému vyhloubených místností, kde jeho trasu blokoval *portkulis* (obr. 20).⁶¹² Nacházelo se zde přibližně osmnáct místností⁶¹³, z nichž některé byly naplánovány tak, aby napodobovaly prvky pozemského domu zemřelého.⁶¹⁴ Směrem na sever od prvního *portkulisu*⁶¹⁵ se nacházely čtyři komory otevřené do velké křížové haly, které svým vzhledem napodobovaly stáje či chlévy pro koně nebo dobytek.⁶¹⁶

Obr. 20.: Půdorys podzemní části hrobky hodnostáře Ruabena z období vlády panovníka Ninecera. Na obrázku je patrný složitý systém místností. Pohřeb Ruabena se patrně nacházel v místnosti po pravé straně posledního z vestibulů. Na plánu je také možné rozeznat umístění dvou *portakulisů*.

Směrem k jihu pak následovala dlouhá chodba s komorami po obou stranách, jenž se lišily svou výškou, od 1,4 do 1,8 metrů. Mnoho těchto komor pak mělo pilastrové dveřní ostění a parapety a bylo kompletně pokryto omítkou.⁶¹⁷ Místnosti otevřené do hlavní chodby bezprostředně na jih od druhého *portkulisu*, které byly nalezeny plné nádob, mohly sloužit jako pokoje pro hosty nebo sloužící nebo jako skladištní místnosti. Pohřeb zesnulého byl pravděpodobně uložen v místnosti po pravé straně posledního z vestibulů hrobky. Tato místnost napodobovala ložnici majitele hrobky a měla tak sloužit jako vlastní pohřební komora.⁶¹⁸ Můžeme zde také rozlišit místnosti určené pro ženy⁶¹⁹. Celá hrobka pak byla chráněna celkem

⁶¹¹ Pro tuto dobu velice typický prvek hrobek severní Sakkáry (QUIBELL 1923, 11).

⁶¹² EMERY 1961, 94.

⁶¹³ Quibell zde uvádí počet dvacet sedm místností (BARD 1999, 34).

⁶¹⁴ Ačkoliv se nám žádné příbytky z období 2. a 3. dynastie nedochovaly, může nám pro porovnání posloužit Tell el-Amarna (PETRIE 1894). I když je Tell el-Amarna o několik století mladší, domy stejného typu zde objevené a zachované tuto myšlenku jen potvrzují (QUIBELL 1923, 11).

⁶¹⁵ Komory umístěné na sever od portakulisu můžeme spatřit také u hrobek S 2171, S 2337 a S 2429. U tří posledně jmenovaných se pravděpodobně jednalo o skladištní prostory (QUIBELL 1923, 12).

⁶¹⁶ QUIBELL 1923, 12.

⁶¹⁷ QUIBELL 1923, 29.

⁶¹⁸ QUIBELL 1923, 12. Pohřební komora dosahovala téměř čtvercového tvaru při výšce 2,5 metrů s jámou v podlaze přes jeden metr hlubokou (QUIBELL 1923, 29).

⁶¹⁹ Byly to ženy, které hrály v Ruabenově životě důležitou roli, jako například matka, sestra, ženy nebo konkubíny. Podobnou část nalézáme také u hrobek S 2337 a S 2307 (QUIBELL 1923, 12). Další skutečnost spojenou se ženami nalézáme v hrobce S 2452. V úzké uličce východně od této velké hrobky bylo objeveno pět fragmentů vápencové sochy ženy, které mohly původně dosahovat výšky až půl metru (QUIBELL 1923, 41).

dvěma *portkulisy*.⁶²⁰ Kromě fragmentů s Ruabenovým jménem zde byly nalezeny také otisky pečetí panovníka Ninecera⁶²¹, společně pak s jeho sedící alabastrovou soškou.⁶²²

6.1.7 S 2307 a S 2337

Další mastaby z tohoto období, které svou substrukturou napodobovaly pozemský dům, byly hrobky S 2307 a S 2337.⁶²³ V těchto dvou hrobkách bylo možné také identifikovat koupelnu s toaletou.⁶²⁴ V obou hrobkách bylo nalezeno velké množství kamenných a keramických nádob. V hrobce S 2307 byly u jižní niky umístěny obětní nádoby a čtyři z osmi skladištních místností obsahovaly keramiku.⁶²⁵ Ve velké mastabě S 2337, jenž byla v tomto případě vyplněna pískem, sestávala v podzemní části z dlouhé otevřené jámy v severojižním směru,⁶²⁶ v níž bylo nalezeno devět vysokých váz, tři misky a jedna antropomorfní váza⁶²⁷, všechno vyrobeno z kalcitu.⁶²⁸

6.1.8 S 3477

Tuto hrobku objevil v roce 1939 Emery společně s dalšími čtyřiceti hrobkami jí podobné, kdy pouze tři z nich byly objeveny intaktní.⁶²⁹ Tato unikátní hrobka je typickým příkladem vzhledu hrobek vysokých hodnostářů na konci 2. dynastie.⁶³⁰ Její nadzemní část při rozměrech 16,5 x 9,3 v době odkryvu dosahovala výšky 1,3 metrů, avšak její původní výška je Emerym odhadována na čtyři metry. Jak bylo v této dynastii obvyklé, vnitřek nadzemní části již neobsahoval

⁶²⁰ DODSON 2008, 140. Quibell uvádí tři (QUIBELL 1923, 11; Pl. XXX).

⁶²¹ Tato hliněná pečeť byla nalezena v komoře F, Pl. XXX (QUIBELL 1923, 8). Jméno tohoto panovníka bylo objeveno také na střepu nádoby (PETRIE 1901).

⁶²² Tato soška je dnes uložena v soukromé sbírce *Michailides Collection in Cairo*, TM Coll 77. Panovník je zde vyobrazen sedící na trůnu s bílou hornoegyptskou korunou na hlavě a v konvenčním oděvu svátku *sed* (EMERY 1961, 95).

⁶²³ TAVARES 1999, 857.

⁶²⁴ QUIBELL 1923, 12 (Pl. XXXI, figs. 2 and 3).

⁶²⁵ QUIBELL 1923, 8.

⁶²⁶ QUIBELL 1923, 35.

⁶²⁷ Také v hrobce S 2407 bylo společně s kamennými nádobami objeveno 123 antropomorfních váz (QUIBELL 1923, 38).

⁶²⁸ QUIBELL 1923, 36. Unikátní soubor kamenných předmětů z mladších období, zejména pak z období Staré říše, v sobě ukrývala hrobka S 2306. Byly zde nalezeny antropomorfní vázy z vápence, střepy z alabastrových váz a vázy z bílé a červené brekcie (QUIBELL 1923, 3).

⁶²⁹ EMERY 1962, 3.

⁶³⁰ EMERY 1962, 4.

žádné skladištní prostory, ale byl vyplněn sutí a pískem. Vnější stěna superstruktury byla zdobena obílenou fasádou s panelováním, při jejíž východní stěně nalézáme kultovní niky⁶³¹ v podobě nepravých dveří. Nepravé dveře u jižní niky dosahovaly větších rozměrů než ty u části severní. Právě u těchto nik mohli pozůstalí a návštěvníci zanechat obětiny pro zesnulého. U severovýchodního nároží mastaby bylo objeveno schodiště svažující se v jižním směru do podzemí hrobky. Bylo zastropeno velkými vápencovými deskami, z nichž většina byla rozbitá a spadlá na podlahu. Po každé straně chodby bylo jedno skladiště zcela zaplněné kamennými a keramickými nádobami s pečeti.⁶³² Na jižním konci chodby před vstupem do vlastní pohřební komory byl umístěn velký *portkulis*, jenž sem byl umístěn pomocí lan do žlábků vysekaných po obou stranách dveřního průchodu.⁶³³

Pohřební komoru kromě kamenného zátarasu chránila ještě intaktní cihlová zídka, za kterou Emery objevil nedotčený pohřeb. Jeho pozornost jako první však upoutaly zádušní pokrmy, jenž byly položeny hned vedle pohřební jámy. Tyto pokrmy se do dnešních dnů dochovaly v tak dobrém stavu, že je bylo snadné identifikovat. Jak bylo možné rozeznat z pozdějších plánů, substruktura sestávala z velké hlavní chodby, která byla na jižním konci opatřena dveřmi vedoucími do malé přistavěné místnosti. V této místnosti bylo objeveno více jak padesát nádob a misek z alabastru, vápence a dioritu. Na západní straně chodby byl vyhlouben výklenek, který obsahoval samotný pohřeb. Podobně jako u ostatních hrobek tohoto typu byly i zde stěny hrubě omítnuty a nenesly žádné známky dekorace. Na hlavní chodbě bylo kromě zádušní hostiny objeveno také několik kamenných a keramických nádob ležících neuspořádaně na podlaze. Bylo zde objeveno celkem 27 keramických a 21 alabastrových a dioritových misek různých tvarů, z nichž některé dosahovaly vysoké kvality. U menší skupinky kamenných misek bylo zjištěno záměrné rozbití, ať již hozením na podlahu či udeřením kladivem.⁶³⁴ V tomto případě se jednalo o tzv. rituál rozbíjení nádob.⁶³⁵ Pozůstatky

⁶³¹ V této době bylo obvyklé, že vnitřní část nik byla malována červenou barvou, avšak u této hrobky stopy po barvě nezůstaly (EMERY 1962, 4).

⁶³² U nádob datovaných do období 1. dynastie byly pečeti obvykle popsány nápisy, podle nichž bylo možné lépe identifikovat majitele hrobky, avšak v období 2. dynastie přestaly být tyto popisky užívány (EMERY 1962, 4.).

⁶³³ LEONARD 2000, 178.

⁶³⁴ EMERY 1962, 5.

⁶³⁵ Rozbíjení nádob byl staroegyptský rituál dokončující ukládání pohřbů do hrobek. Znám nám je především rituál rozbíjení červených nádob, kdy byly keramické nádoby záměrně rozbíjeny, tj. zabíjeny, aby již nemohly být znovu použity (MAŘÍKOVÁ VLČKOVÁ 2009, 399). Na střepech těchto nádob pak nacházíme nápisy vynesené červenou barvou související se Sutechem, a tedy nepřátelskými a negativními silami.

neidentifikovatelného dřevěného nábytku a truhlic byly nalezeny poblíž pohřební jámy, avšak po některých z nich nám zůstal jen hnědý prášek. Emery uvádí, že zachování jednotlivých materiálů se v sakkárských hrobkách nezvykle liší. U některých pohřbů se výrobky ze dřeva výborně zachovaly, zatímco výrobky z jiných materiálů, jakým byl například chléb a jiné pokrmy, byly naprosto zničené.

Hrobka S 3477 je naprostým opakem. Pokrmy byly zachovány v perfektním stavu, kdežto předměty ze dřeva a kovů zubem času značně utrpěly do téměř neuvěřitelného stavu. Jednotlivé nádoby zkoumal miskou po mističce Alfred Lucas⁶³⁶, egyptolog a odborník na různé egyptské materiály a řemeslná odvětví. Lucas byl schopen s jistotou identifikovat charakter jednotlivých nádob, čímž také posunul naše znalosti o životě starých Egyptanů.⁶³⁷ Cedrová rakev umístěná v pohřební jámě byla při delších stranách zdobená třemi panely a její horní část byla zaoblená. Svým tvarem připomínala miniaturu superstruktury hrobky a tedy i nápodobu pozemského příbytku. Na jejím dně leželo několik pazourkových škrabadel a nožů, které byly asi původně uloženy v malé dřevěné krabičce, a několik kovových předmětů, jako například měděný džbán s mísou. Po bližším zkoumání kosterních pozůstatků bylo možné identifikovat, že se jednalo o pohřeb neznámé ženy v pokročilém věku, pravděpodobně starší šedesáti let.⁶³⁸ Tělo zesnulé bylo umístěno v pokrčené poloze, na levém boku s hlavou na sever.⁶³⁹ Na základě anatomické analýzy jejího obličeje bylo zjištěno, že tato žena trpěla nemocí, která postihla její levou část obličeje a tedy i zubů. Proto bychom mohli soudit, že veškeré pokrmy, které byly připravovány pro její zádušní hostinu, byly obzvláště bohaté, aby jich mohla hojně užívat alespoň v posmrtném životě.⁶⁴⁰

6.1.9 S 2429

Také v této velké mastabě bylo nalezeno velké množství kamenných a keramických nádob. Schodiště, jenž bylo obloženo cihlami a mělo po obou okrajích římsu, se stáčelo do pravého úhlu směrem na sever. Na pravé straně schodiště byly

Rozbitím těchto nádob se takové síly minimalizovaly (PINCH 2010, 93). Tento neobvyklý zvyk byl nalezen u mnoha archaických hrobek a Emery jej vysvětluje jako záměrné „zabití“ nádob, aby si je mohl zemřelý odnést s sebou na onen svět (EMERY 1962, 5).

⁶³⁶ LUCAS 1948 a 1962.

⁶³⁷ EMERY 1962, 6.

⁶³⁸ LEONARD 2000, 178.

⁶³⁹ EMERY 1962, 7.

⁶⁴⁰ EMERY 1962, 8.

viditelné žlábký, kde byl umístěn *portkulis*.⁶⁴¹ Podél svažitého schodiště byly umístěny kamenné nádoby a vázy převážně z kalcitu, fragmenty z pazourku a keramika. Nad nimi bylo nalezeno dokonce shnilé jídlo, a to včetně obilí. Také v podzemních komorách bylo objeveno mnoho misek a váz z různých druhů kamene, avšak v lepší kvalitě necelých třicet na počet, jmenujme například cylindrické alabastrové vázy s nápisy v černé barvě.⁶⁴²

6.1.10 S 2405

Jednou z nejlépe dochovaných a nejznámějších hrobek na tzv. Archaickém pohřebišti je patrně hrobka S 2405, jenž náležela hodnostáři Hesireovi.⁶⁴³ Jedná se o hrobku z 3. dynastie, tedy z doby, kdy Egyptu vládl první panovník této dynastie, Necerichet. O této hrobce vydal roku 1913 Quibell publikaci⁶⁴⁴, která dodnes zůstává námětem desítek studií a rozborů. Tato hrobka patří k jednomu z těch, které byly zkoumány již v polovině 19. století francouzských archeologem Augustem Mariettem⁶⁴⁵. Mariette objevil v hrobce celkem pět jedinečných dřevěných panelů⁶⁴⁶, jenž znázorňovaly majitele hrobky u různých činností.⁶⁴⁷ Díky jednomu egyptskému dělníkovi jménem Osman Dukmam se Quibellovi podařilo po padesáti letech tuto hrobku znovu objevit.⁶⁴⁸ Hrobka byla tedy poprvé zkoumána ve dvou sezónách mezi lety 1910 až 1912.⁶⁴⁹ Quibellovy se nejen podařilo zdokumentovat výzdobu unikátní chodbové kaple a podzemí hrobky, ale také se mu povedlo rozšířit sbírku dřevěných panelů na celkový počet šest. Stále nám však pět panelů chybí, neboť původně se jich v nikách v západní stěně chodbové kaple nacházelo jedenáct. Těchto šest panelů zachycuje majitele hrobky pokaždé v jiném postoji a s odlišnými insigniemi jeho postavení. Kolem Hesire jsou znázorněny hieroglyfické nápisy. Nejčastěji je zachycen vestoje, s vykročenou nohou, a v ruce zpravidla drží hůl a železo *cherep*, symbol rozhodovacích

⁶⁴¹ QUIBELL 1923, 9.

⁶⁴² QUIBELL 1923, 40.

⁶⁴³ Jeho jméno *Hesi-Re* v překladu do češtiny zní „Chválený Reem“, v tomto případě se jedná o jeden z nejstarších dokladů kultu boha slunce v nekrálovské sféře (BÁRTA 2008, 124).

⁶⁴⁴ QUIBELL 1913.

⁶⁴⁵ Mariettovo jméno se pojí zejména s objevením Serapea, sakkárského pohřebiště posvátných býků (MARIETTE 1857).

⁶⁴⁶ Tato hrobka je také zajímavá tím, že v ní byly objeveny mimo jiné také tři hrací sety se slonovinovými figurkami lvů a lvic a barevnými kuličkami

⁶⁴⁷ QUIBELL 1913, 1.

⁶⁴⁸ QUIBELL 1913, 2.

⁶⁴⁹ QUIBELL 1913, 1.

pravomocí. Jeden z nejlépe zachovaných panelů zachycuje Hesirea výjimečně vsedě, a to před obětním stolem s vysokou nožkou, na němž jsou znázorněny krajíce chleba (obr. 21).⁶⁵⁰ Svou pravou ruku natahuje k chlebům, zatímco ve své levé ruce svírá žezlo a hůl. Přes pravé rameno má přehozené písařské náčiní a nad jeho hlavou jsou zachyceny některé jeho úřednické tituly. Na zbývajícím prostoru jsou vypsány další obětiny, jako je víno, myrha, hovězí maso, tři džbány piva, antilopa a nádoby určené k rituálnímu očištění.⁶⁵¹

Mastaba měří 39 x 17,4 metru a v některých částech její výška dosahovala až pět metru.⁶⁵² V jihovýchodním rohu mastaby byl vstup do hrobky, v jejímž vestibulu se po levé straně nacházela kultovní místnost.⁶⁵³ V této kultovní místnosti byly nalezeny tři sochy, z nichž se nám dochovala jen torza. Dvě sochy zpodobňovaly Hesirea a třetí socha jeho ženu. Za vestibulem následovala chodbová kaple, která byla přibližně jeden metr široká a která sledovala východní linii průčelí hrobky. V její západní stěně se nacházelo jedenáct nik s ornamentem napodobujícím rohože a dřevo vyzdobené čtyřmi barvami, černou, červenou, zelenou a žlutou.⁶⁵⁴ Právě v těchto jedenácti nikách byly původně uloženy dřevěné panely. Východní stěna chodbové kaple byla bíle omítnuta a po celé délce vyzdobena malbami, které znázorňovaly jednotlivé kusy Hesireovy pohřební výbavy. Byly zde vyobrazeny například sklady s nádobami na posvátné oleje, dřevěné truhly s látkami a s oblečením, měděné nástroje, různé druhy nábytku, jako třeba stolky nebo lehátka, kamenné a keramické nádoby a také tzv. podhlavničky, jenž byly obdobou našich dnešních polštářů.⁶⁵⁵ Severní konec

Obr. 21.: Jeden z šesti dochovaných dřevěných panelů zobrazující hodnostáře Hesirea před obětním stolem.

⁶⁵⁰ QUIBELL 1913, 6.

⁶⁵¹ K tomuto rituálnímu očištění sloužila souprava umyvadla a konvice (BÁRTA 2008, 122).

⁶⁵² QUIBELL 1913, 3.

⁶⁵³ Quibell tuto kultovní místnost označuje jako *serdab* (QUIBELL 1913, 4).

⁶⁵⁴ QUIBELL 1913, Pl. IV, fig 2; Pl. IX figs. 1 and 2.

⁶⁵⁵ QUIBELL 1913, 2. Byly zde vyobrazeny také tři hrací sety se slonovinovými figurkami v podobě lvů a lvic a barevnými kuličkami (QUIBELL 1913, 6; Pl. XVI, fig. 9).

chodbové kaple původně obsahoval unikátní zobrazení Hesirea držícího v ruce kotouč a obětní nádobku *hesí*, z níž vychází jeho vlastní jméno Hesire. Východně od chodbové kaple se nacházela druhá úzká chodba, jenž byla na východní straně oddělena masivní zdí běžící paralelně s východní stěnou hrobky. Tato úzká chodba byla na své západní stěně zdobena vlysem, který zachycoval dobytek, lidské postavy a krokodýla číhajícího u brodu.⁶⁵⁶ Podzemní komory byly zbudovány ve třech úrovních. Podzemí mastaby bylo přístupné schodištěm od severu, které vedlo do prvního patra tvořící několik metrů dlouhou chodbu deset metrů pod úroveň pouštního terénu. Zde pak pokračovalo hrubě vytesané schodiště do druhého patra, které však nebylo nikdy prozkoumáno. Třetí patro se nacházelo ve více jak dvacetimetrové hloubce, které také bohužel nebylo nikdy prozkoumáno.

6.2 TZV. PŘECHODOVÝ TYP

Do této skupiny tzv. přechodového typu⁶⁵⁷ řadíme hrobky z pozdní 3. a počátku 4. dynastie⁶⁵⁸, jenž můžeme charakterizovat na základě užití kombinace dvou podzemních systémů.⁶⁵⁹ Prvním z nich je substruktura přístupná pomocí schodiště⁶⁶⁰ a druhým z nich je substruktura se šachtou vedoucí do pohřební komory⁶⁶¹. Do tohoto typu řadíme celkem devět hrobek. Sakkárské mastaby S 3039, S 3009 a pravděpodobně také S 3517⁶⁶², které Reisner datoval do 3. dynastie a sakkárské mastaby S 3070⁶⁶³, S 3071 a S 3072, S 3073⁶⁶⁴, S 3074,

⁶⁵⁶ QUIBELL 1913, 4.

⁶⁵⁷ Tento tzv. přechodový typ je založen zejména na tradici a způsobu výstavby starších hrobek 2. a 3. dynastie, kdy s přidáním prvků vytvořily základ pro hrobky z období 4. dynastie a dále (BÁRTA 2005b, 71).

⁶⁵⁸ Během výzkumů české expedice, které započaly v roce 1991, bylo v oblasti jižního Abúsíru odkryto několik hrobek a hrobových komplexů, společně se dvěma nápadnými hrobkami z konce 3. a počátku 4. dynastie hodnostářů Itiho a Hetepiho. Architektura a architektonické uspořádání těchto hrobek vykazovalo výrazné podobnosti s archeologickými nálezy, jenž známe z dřívějších výzkumů severní Sakkáry, především ze západní části Quibellova Archaického pohřebiště (BÁRTA 2005b, 71).

⁶⁵⁹ BÁRTA 2005b, 72.

⁶⁶⁰ Substruktura A, Reisnerův typ IV (REISNER 1936, 154).

⁶⁶¹ Substruktura B, Reisnerův typ VI (REISNER 1936, 154). Kombinaci typů IV a VI můžeme zpozorovat pouze u IVB. U IVB1 máme jak schodiště, tak šachtu otevírající se do dvou nebo více komor, a u IVB2 je schodiště a šachta s jednou pohřební komorou (REISNER 1936, 167).

⁶⁶² EMERY 1966, 7; fig. 3.

⁶⁶³ Podobně jako u Hesireovy hrobky, i zde můžeme uvnitř východní stěny mastaby nalézt chodbovou kapli (SPENCER 1979, 20).

⁶⁶⁴ Hrobka hodnostáře Chabausokara (BÁRTA 2005b, 72).

S 3076⁶⁶⁵ společně s hrobkou hodnostáře Itiho⁶⁶⁶ datujeme do rané 4. dynastie. Tyto mastaby jsou situovány západně od Quibellova Archaického pohřebiště v severní části sakkárské nekropole. Je velice zajímavé, že všechny tyto hrobky, až na Itiho⁶⁶⁷, jsou umístěny na západním svahu plošiny severní Sakkáry. Superstruktura sakkárských mastab z doby 3. dynastie je stavěna podle relativně jednotného plánu. Vnější zdi nadzemní části jsou postaveny z cihel a její jádro je vyplněno volným materiálem, jakým je kamenná drť a úlomky zdí, písek, kamení, fragmenty ze stavebního materiálu a střepy. Většina těchto hrobek byla vybavena křížovými kaplemi.⁶⁶⁸ Významným prvkem zde může být také pozice *serdabu* v západní části této křížové kaple.⁶⁶⁹ Systém substruktury se šachtou vedoucí do pohřební komory je konstrukčně zcela odlišný od předchozího vzoru hrobek přístupných schodištěm a vykazuje několik prvků, jenž jsou typické pro nově vzniklé schéma architektury nekrálovské hrobky. Jedním významným a časově vymezeným prvkem je výklenek v jižní stěně pohřební komory, který v pozdější době sloužil pro uložení mumifikovaných orgánů zemřelého.⁶⁷⁰ Pohřební komora je přístupná pomocí hluboké šachty, která ve zhruba polovině hrobky ústí do horizontální šachty⁶⁷¹, a která umožňuje přístup do pohřební komory.⁶⁷² Tento přístup pomocí šachty je nepochybně jedním z nejmladších předchůdců nového schématu hrobky a dříve jak ke konci 3. dynastie či začátku 4. dynastie se neobjevuje. Přístup šachtou se stane výhradní záležitostí zejména během Snofruovy vlády u hrobek v Médúmu a Dahšúru.⁶⁷³ Tedy, stane se hlavním rozpoznávacím znakem u hrobek rané Staré říše.⁶⁷⁴

⁶⁶⁵ Hrobka hodnostáře Achethetepa (BÁRTA 2005b, 72).

⁶⁶⁶ BÁRTA 2001.

⁶⁶⁷ Itiho hrobka je postavena na pahorku táhnoucí se severojižně nad Wádím Abusiri, které odděluje severní Sakkáru od západní pouště (BÁRTA 2005b, 73).

⁶⁶⁸ U všech výše zmíněných sakkárských mastab z počátku 4. dynastie byly tyto křížové kaple objeveny a zdá se, že právě v této době dosáhl tento typ kaplí svého vrcholu (BÁRTA 2005b, 76). První jednoduchou křížovou kapli můžeme zaznamenat u hrobky S 3043 z 2. dynastie. Nárůst těchto kaplí rapidně vzrostl během 3. dynastie. Quibell na Archaickém pohřebišti také zaznamenal křížové kaple, a to ve dvou skupinách hrobek, severní (S 2464, S 2446 a S 2440) a jižní (S 2304 a S 2306) (BÁRTA 2005b, 77).

⁶⁶⁹ Ačkoliv je v tomto případě Itiho hrobka jedním z nejranějších příkladů, objevuje se nám také několik předchůdců z prvních třech dynastií, v jejichž místnostech byly nalezeny sochy (BÁRTA 1998).

⁶⁷⁰ Podobný výklenek byl objeven u starších hrobek z 2. dynastie, S 2337 a S 2406 (QUIBELL 1923), a 3. dynastie (REISNER 1936).

⁶⁷¹ Na konci této horizontální šachty byl přístup do pohřební komory blokován vápencovým monolitem (BÁRTA 2005b, 78).

⁶⁷² Šachta se stala výhradní formou přístupu během vlády panovníka Snofrua, tedy 4. dynastie, u hrobek v Médúmu a Dahšúru (BÁRTA 2005b, 79).

⁶⁷³ STADELMAN *et al.* 1993.

⁶⁷⁴ BÁRTA 2005b, 79.

7. ZÁVĚR

Cílem této práce bylo nastínit vývoj hrobky typu mastaba v oblasti severní Sakkáry na pozadí historického vývoje v období 1. – 3. dynastie, doby, kdy Egyptu vládli první panovníci nově sjednocené země, Horního a Dolního Egypta. Ačkoliv tyto panovníci i nadále sídlili ve své královské rezidenci v Cinevu v jižní části země, bylo ustanoveno nové hlavní město na přechodu Horního a Dolního Egypta. V této oblasti si nechávali stavět své hrobky vysocí hodnostáři, mužští členové královské rodiny a vládnoucí elity, kteří spravovali zemi a dohlíželi na ni z nově ustaveného hlavního města. Memfida pak svou strategickou polohou na hranici Horního a Dolního Egypta dávala vládci možnost mít kontrolu nad celou sjednocenou zemí.

Memfidská oblast byla významná také díky královské rezidenci, hlavnímu sídlu administrativy a vysoké koncentraci královských památek. Hlavní téma této práce však představují nekrálovské hrobky, mastaby, jenž byly budovány tak, aby byly dobře viditelné od východu, z nilského údolí. Blízkost a viditelnost sakkárské nekropole pravděpodobně představovala důležitý prvek při jejím zakládání. Tyto mastaby svou monumentalitou, vzhledem a zejména pak pohřební výbavou působily dojmem královských hrobek. Proto také zůstávalo velice dlouhou dobu předmětem diskuzí, kde skutečně byli první panovníci Archaické doby skutečně pohřbeni. Dříve se soudilo, že právě sakkárské hrobky byly tím posledním místem odpočinku králů a hrobky v Abydu pouhými kenotafy. Dnes je možné považovat za jisté, že sakkárské hrobky patřily vysokým úředníkům, zatímco králové byli pohřbíváni v Umm el-Kábu u Abydu.

V závěru této práce se pokusíme shrnout hlavní poznatky o velkých mastabách vysokých hodnostářů v severní Sakkáře uvedené v této práci. Jejich polohu na severním výběžku skalního masivu, kde byly umístěny a jakým směrem se dále rozšiřovaly. Vzhled mastab a jednotlivých částí hrobky, majitele, a zejména pak vývoj nadzemních a podzemních částí hrobek na pozadí historické dynamiky.

Velké mastaby z období 1. dynastie jsou situovány podél okraje východní části vápencové plošiny severní Sakkáry a za jejich prozkoumání vděčíme zejména britskému archeologovi W. B. Emerymu, jenž na této lokalitě působil od 30. let 20. století. Emery zde prozkoumal patnáct velkých cihlových mastab a stovky dalších menších hrobek, které dnes dohromady vytvářejí tzv. Emeryho pohřebiště.

Dále směrem na západ byly budovány velké mastaby 2. dynastie. Tato oblast se postupně během 2. a 3. dynastie rozrůstala dále směrem na západ a dala vzniknout tzv. Archaickému pohřebišti. Toto pohřebiště zkoumal počátkem 20. století další význačný britský archeolog, J. E. Quibell. Někteří majitelé těchto mastab byli identifikováni nejen podle otisků pečeti označující jednotlivé nádoby pohřební výbavy s jejich jmény, ale také podle jejich titulů, uvedených například na stélách umístěných v nikách východní stěny. Na základě některých dochovaných titulů můžeme usuzovat, že se jednalo o jedny z nevlivnějších osob tehdejší doby. O jakou společenskou vrstvu lidí na úřednických postech Archaického období se jednalo, se dozvídáme nejen z pohřebiště v severní Sakkáře, ale také z pohřebiště situovaného na protějším břehu v Helánu, kde si své hrobky nechali stavět úředníci nižšího postavení. Také tyto hrobky nám poskytly velice cenný materiál v pochopení rané historie státu a její společnosti.

Nejprve uveďme panovníky, za kterých došlo k ovlivnění vzhledu a stavby nekrálovské hrobky během prvních dvou dynastií. O založení sakkárské nekropole se zasloužil panovník 1. dynastie, Hor-Aha. A právě tento panovník dal první podnět k vývoji nekrálovské hrobky. Všechny sakkárské hrobky v tomto období měly velmi podobnou architektonickou dispozici a právě v období 1. dynastie krystalizovala základní norma určující podobu a funkci nekrálovské hrobky. Největšího rozkvětu dosáhla sakkárská nekropole v době panovníka Dena. Za jeho vlády v polovině 1. dynastie se totiž významně změnilo pojetí stavby nekrálovské hrobky. Ve 2. dynastii ve stavbě přispěli k dalšímu vývoji nekrálovské hrobky panovníci Hetepsechemuej a Ninecer. Tito dva panovníci jako první opustili tradiční pohřebiště v Abydu a pro svůj pohřeb si zvolili Sakkáru. Na sakkárském pohřebišti jsou vůbec poprvé v historii budovány královské hrobky tak, aby nebyly v přímém kontaktu s hrobkami nekrálovskými. Zatímco v severní Sakkáře se pohřebiště vysokých hodnostářů dále vyvíjelo svým tempem, královské hrobky byly stavěny v oblasti centrální Sakkáry, jižně od pozdějšího Necerichetova pyramidového komplexu.

Jak jsme si uvedli, nadzemní část hrobky v 1. dynastii sestávala ze vzájemně oddělených komor. Jádro tvořila výplň suti a písku, pomocí něhož byla uměle vytvořena podlaha. Prostor nadzemní části hrobky byl rozdělen pomocí příček na několik skladištních místností, které byly v některých případech použity pro uložení pohřební výbavy. Počet skladů se lišil, u nejstarší hrobky S 3347 bylo objeveno

celkem dvacet sedm místností, zatímco největšího počtu dosahovala hrobka S 3035, jenž náležela hodnostáři Hemakovi. Na počátku 1. dynastie byla pohřební výbava ukládána také do nadzemní části, avšak kvůli obavám z možného vykrádání nadzemních místností, v pozdější 1. dynastii postrádala nadzemní část jakýkoliv skladištní prostor a sestávala už pouze ze silné obvodové zdi vyplněné sutí. Veškerá pohřební výbava se tak přesunula do podzemních prostor. Díky tomu byly také hrobky hloubeny více do skalního podloží, aby podzemní část s pohřbem lépe ochránily.

Mohutná nadzemní část hrobek byla celá postavená ze sušených cihel, byla omítnutá, obílená a zdobená výklenky a někdy také vzory připomínajícími pestrou rohož. Společně s těmito výklenky byla fasáda zdobená mnohdy složitým stylizovaným palácovým průčelím s nikami. V průběhu 1. dynastie se toto nikování postupně vyvíjelo v prostší a jednodušší schéma. Ke konci 1. dynastie, v období vlády panovníka Kaaa, se postupně styl *palácové fasády* opouští ve prospěch jednoduché fasády bez vzoru s párem nepravých dveří v severní a jižní nice východní stěny mastaby. Tato jižní nika se ve 2. dynastii stala tradičním místem pro obětiny, tedy zádušní kult. Její umístění se v tomto raném období stalo pravidlem určující pozici kaplí hrobek po celé období Staré říše. V jižní nice byla umístěna stěla zobrazující majitele před obětním stolem. Toto zobrazení sedící postavy majitele, společně s výčtem jeho titulů, předcházelo zdobeným dřevěným panelům Hesireovy hrobky z období 3. dynastie.

Ke konci 1. a na začátku 2. dynastie se formuje u jihovýchodního rohu jasně oddělené kultovní místo přístupné od východu. V tomto kultovním prostoru nacházíme tzv. zádušní kaple sestávající z několika místností. Své označení získaly díky půdorysu ve tvaru T a právě ty se stanou o něco později hybnou silou ve vývoji nekralovských hrobek. Velice dobrým příkladem tohoto kultovní místa je hrobka hodnostáře Merky, S3505, z konce 1. dynastie. Tím, že začnou být zdobeny reliéfy, malbami a nápisy získáme důležité informace o sociálním postavení, identitě, životě a posmrtných představách jejich majitelů. V kapli se odehrával vlastní zádušní kult majitele hrobky. Veškeré kultovní počínání se orientuje k nice v západní stěně kaple. Rodí se tak základ budoucích nepravých dveří, které vzniknou ve 3. dynastii.⁶⁷⁵

⁶⁷⁵ Vznik nepravých dveří je dobře zdokumentován u Hetepiho hrobky (BÁRTA – COPPENS – VYMAZALOVÁ 2010).

Rané hrobky postrádaly jakýkoliv vstup do podzemí. Jediný možný přístup byl shora šachtou nacházející se přímo nad pohřební komorou. V polovině 1. dynastie proběhlo u velkého počtu hrobek postavených za vlády panovníka Dena v Sakkáře několik inovací v jejich vzhledu. V této době nejen narostla velikost a propracovanost hrobek a užívání kamene, ale také se zavedla jedna novinka, schodiště. Toto schodiště bylo přístupné z nadzemní části od východu a vedlo přímo do pohřební komory. Zesnulý tedy mohl být uložen do hrobky dříve, než byla superstruktura dokončena. Ve 2. dynastii dochází k rozvoji budování komorových hrobů či hrobek. Podzemí je nejprve přístupné pravoúhlým schodištěm či rampou a od 3. dynastie šachtou. Tento snadnější přístup do podzemí byl umožněn nejen pohřebnímu průvodu, ale také vykradačům hrobek. Proto také byla substruktura pro větší bezpečnost zpravidla uzavřena dvěma kamennými *portulisy*. Podzemní část mastaby v období 1. dynastie byla vyhloubena do podloží a vznikala tak v otevřené stavební jámě. Z počátku 2. dynastie se podzemí hrobky skládalo z jednoho velkého prostoru, který byl za pomoci cihlových zdí a příček rozdělen na několik menších. Pohřební komora se pak nacházela v západní části. V průběhu 2. dynastie nastala opět změna, hrobky již nebyly hloubeny v otevřené jámě, ale byly budovány formou chodeb ve skalním podloží. Z jednoho masivu skály byly utvářeny jednotlivé části hrobky, jako například skladiště, pohřební komora nebo schodiště. V polovině této dynastie byla podzemní část hrobky budována jako model pozemského příbytku. Zde jako názorný příklad slouží hrobka S 2302 náležející hodnostáři Ruabenovi. Typickým příkladem vzhledu hrobek vysokých hodnostářů na konci 2. dynastie představuje hrobka S 3477. Hrobky pozdní 2. dynastie v severní Sakkáře, které pravděpodobně patřily hodnostářům střední vrstvy, měly obdobný vzhled mastab Staré říše, s malou nadzemní částí ze sušených cihel nad šachtou vedoucí do pohřební komory.

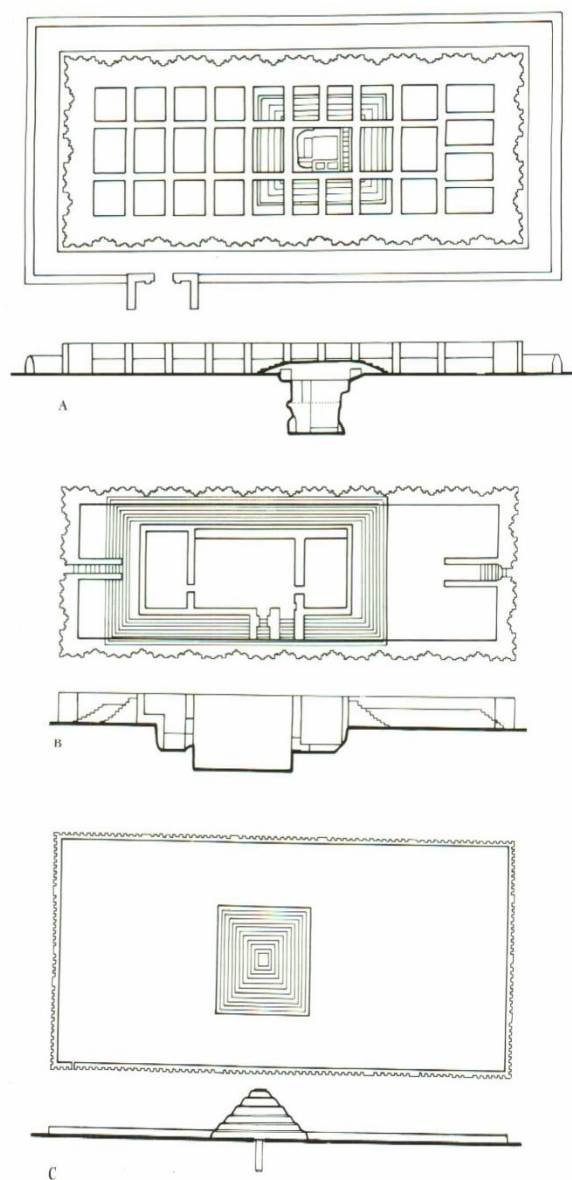
Jak vypadala hrobka vysoce postaveného hodnostáře ve 3. dynastie, jsme si popsali na příkladu Hesireovy hrobky S 2405. U této hrobky se vyskytovala jedinečná chodbová kaple nacházející se uvnitř nadzemní části hrobky. V jižní části východní stěny, kde bychom obvykle čekali niku, v níž byla umístěna stéla zobrazující majitele před obětním stolem, podobně jak tomu bylo u Merkovy hrobky z konce 1. dynastie, se nacházel vstup do vestibulu vedoucí právě do této chodbové kaple. Uvnitř kaple byl objeven v západní stěně unikátní soubor šesti dřevěných panelů. U hrobek z období 3. dynastie tak můžeme pozorovat, jak se výzdoba z oblasti vchodu později rozšíří na vnitřní stěny kaplí. Jak u hrobek hodnostářů Hemaky a Merky z období 1. dynastie, Ruabenovy z 2. dynastie

a samozřejmě Hesireovy hrobky z období 3. dynastie, máme velice dobře doloženy jejich rankovní, administrativní i kněžské tituly dokládající jejich vysoké postavení ve společnosti.

Ke konci 3. a počátku 4. dynastie se objevuje skupina tzv. přechodového typu, jenž v sobě spojoval kombinaci dvou podzemních systémů. Prvním z nich byla substruktura přístupná pomocí schodiště a druhým šachta vedoucí do pohřební komory. Tyto mastaby jsou situovány západně od Quibellova Archaického pohřebiště v severní části sakkárské nekropole. Také u těchto hrobek byla jejich nadzemní část vyplněna sutí a pískem. Většina těchto hrobek byla také vybavena křížovými kaplemi, jenž se poprvé začaly objevovat v průběhu 2. dynastie. Zde se však objevuje v západní části kaple také *serdab*. Systém substruktury se šachtou vedoucí do pohřební komory je konstrukčně zcela odlišný od předchozího vzoru hrobek přístupných schodištěm a vykazuje několik prvků, jenž jsou typické pro nově vzniklé schéma architektury nekrálovské hrobky. Tento přístup pomocí šachty je nepochybně jedním z nejmladších předchůdců nového schématu hrobek z konce 3. či začátku 4. dynastie. Přístup do pohřební komory šachtou se stane výhradní záležitostí zejména za Snofruovy vlády během 4. dynastie.

Na úplném konci této práce je třeba připomenout jednu z nejdůležitějších hrobek z období 1. dynastie, konkrétně hrobku S 3038 z období vlády panovníka Adžiba náležející hodnostáři Nebitkovi. Hrobka je zajímavá zejména tím, že v sobě ukrývá velice významný architektonický prvek, jenž nebyl doposud u žádné stavby tohoto typu doložen. Její nadzemní část tvoří cihlová stupňovitá stavba, možná předjímající svou architekturou myšlenku stupňovité pyramidy panovníka Necericheta, a to o několik století. Je velice pravděpodobné, že tato myšlenka souvisela s počátečním pahorkem, jenž byl navršen nad pohřební jámu, podobně jako tomu bylo u hrobky S 3471 z období 1. dynastie, vlády panovníka Džera (obr. 22).⁶⁷⁶ Mastaba hrobky S 3038 prošla celkem třemi stavebními fázemi a zcela zásadními změnami ve svém vzhledu patrně uskutečněnými stejným stavitelem. Vnější plášť struktury byl upraven do řady stupňů. Byla zde uskutečněna první myšlenka stupňovité hrobky, která byla v dalších dvou etapách postupně popřena, aby tak dosáhla tradičního vzhledu, jenž se nevymykal zavedené praxi. Patrně se však nikdy nedozvíme, zda její postupnou přestavbu zapříčinil spor mezi architektem a majitelem hrobky, jenž se pravděpodobně zalekl nového konceptu.

⁶⁷⁶ O'CONNOR 2002, 180.

Obr. 22.: Možný vývoj stupňovité pyramidy z jednoduchého pahorku navršeného nad pohřební jámu, jak můžeme vidět na obrázku A u hrobky S 3471 z 1. dynastie. U obrázku B pak hrobka S 3038 v první fázi se stupňovitou strukturou. A konečně pak Stupňovitá pyramida panovníka Necericheta z období 3. dynastie, jenž dovršila myšlenku stupňovité struktury hrobky pod obrázkem C.

SEZNAM LITERATURY:

ALDRED, C. 1961: *The Egyptians*. London.

BAINES, J. 1995: Origins of Egyptian kingship. In: O'Connor, D. – Silverman, D. (eds.): *Ancient Egyptian Kingship*. Leiden.

BAINES, J – MÁLEK, J. 1980: *Atlas of Ancient Egypt*. Oxford.

BARD, A.K. 1999: *Encyclopedia of archeology of ancient Egypt*. London.

BARD, A.K. 2000: The Emergence of the Egyptian State. In: Shaw, I. (ed.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford.

BARD, A.K. 2015: *An Introduction to the archeology of Ancient Egypt*. Malden.

BARSANTI, A. 1902: *Fouilles autour de la pyramide d'Ounas (1901-1902)*. ASAE 3.

BÁRTA, M. 1998: *Serdab and Statue Placement in the Private Tombs Down to the Fourth Dynasty*. MDAIK 54.

BÁRTA, M. 2001: *Abusir V. The Cemeteries at Abusir South I. With a contribution by Viktor Černý and Eugen Strouhal*. Praha.

BÁRTA, M. 2005a: *Location of the Old Kingdom Pyramids in Egypt*. CAJ 15.

BÁRTA, M. 2005b: The Transitional Type of Tomb at Saqqara North and Abusir South. In: Seidlemayer, J.S (ed.): *Texte und Denkmäler des ägyptischen Alten Reiches (Thesaurus Linguae Aegyptiae 3)*. Berlin.

BÁRTA, M. 2008: *Život a smrt ve stínu pyramid: Staroegyptská hrobka a společnost v době stavitelů pyramid Staré říše*. Praha.

- BÁRTA, M. 2013a: In mud forgotten: Old Kingdom paleoecological evidence from Abusir. In: Welc, F. (ed.): *Geoarcheology of the Memphite necropolis in Egypt*. Vol. 30. SQ.
- BÁRTA, M. 2013b: Saqqara. In: Bagnall, R.S. – Brodersen, K. – Champion, C.B. – Erskine, A. – Huebner, S.R. (eds.): *The Encyclopedia of Ancient History*. First Edition.
- BÁRTA, M. 2016: *Příběh civilizace: vzestup a pád stavitelů pyramid*. Praha.
- BÁRTA, M. – BRŮNA, V. 2006: *Satellite atlas of the pyramids: Abu Ghurab, Abusir, Saqqara, Dahshur*. Praha.
- BÁRTA, M. – COPPENS, F. – VYMAZALOVÁ, H. 2010: *Abusir XIX: tomb of Hetepi (AS 20), tombs AS 33-35 and AS 50-53*. Praha.
- BAUD, M. 2007: *Djéser et la IIIe Dynastie*. Paris.
- BENEŠOVSKÁ, H. 2008: *Poklady egyptského umění: předdynastická a archaická doba*. Praha.
- BESTOCK, L. 2009: *The development of royal funerary cult at Abydos: two funerary enclosures from the reign of Aha*. Weisbaden.
- CERVELLO-AUTUORI, J. 2003: Back to the Mastaba Tombs of the First Dynasty at Saqqara. Officials or Kings? In: Pirelli, R. (ed.): *Egyptological Essays on State and Society* (Istituto Universitario Orientale di Napoli-Serie Egittologica 2). Napoli.
- CLARK, R. 2016: *Tomb security in ancient Egypt from the predynastic to the pyramid age*. Oxford.
- CWIEK, A. 2000: Gisir el-Mudir and the Early Royal Necropolis at Saqqara. In: Eyre, C.J. (ed.): *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists*. OLA.

- DODSON, A. 1996: *The Mysterious Second Dynasty*. KMT.
- DODSON, A. 1998: *On the Threshold of Glory: The Third Dynasty*. KMT.
- DODSON, A. 2008: *The Tomb in Ancient Egypt: royal and private sepulchres from the early dynastic period to the Romans*. London.
- DREYER, G. 1999: Abydos, Umm el-Qa'ab. In: Bard, K. (ed.): *Encyclopedia of Archeology of Ancient Egypt*. London/New York.
- DREYER, G. 2003: The Tombs of the First and Second Dynasties at Abydos and Saqqara. In: Hawass, Z. (ed.): *The Treasures of the Pyramids*. Cairo
- EDWARDS, I.E.S. 1964: *The Early Dynastic Period in Egypt*. Cambridge.
- EDWARDS, I.E.S. 1993: *The Pyramids of Egypt*. Harmondsworth.
- EMERY, W.B. 1938: *Excavations at Saqqara. The tomb of Hemaka*. Cairo.
- EMERY, W.B. 1939: *Excavations at Saqqara 1937-1938. Hor-Aha*. Cairo.
- EMERY, W.B. 1949: *Great tombs of the First Dynasty*. Cairo.
- EMERY, W.B. 1952: *Saqqara and the Dynastic race*. London.
- EMERY, W.B. 1954: *Great tombs of the First Dynasty*. Vol. 2. EES. London.
- EMERY, W.B. 1958: *Great tombs of the First Dynasty*. Vol. 3. EES. London.
- EMERY, W.B. 1961: *Archaic Egypt*. Harmondsworth.
- EMERY, W.B. 1962: *A funerary repast in an Egyptian tomb of the archaic period*. Leiden.

EMERY, W.B. 1966: *Preliminary Report on the Excavation at North Saqqâra*. JEA 52.

FIRTH, C.M. 1931: *Excavations of the Department of Antiquities at Saqqara, 1930-1931*. ASAE 31.

FIRTH, C.M. – QUIBELL, J.E. 1935: *The Step pyramid*. Vol. 1. Text. Caire.

GARSTANG, J. 1902: *Mahâsna and Bêt Khallâf*. London.

GONEIM, Z. 1957: *Horus Sekhem-khet. The Unfinished Step Pyramid*. Cairo.

HENDRICKX, E. 2004: *Egypt at Its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams: Proceedings of the International Conference „Origin of the State Predynastic and Early Egypt“, Kraków, 28. 8.-1. 9. 2002*. Leuven. OLA.

HELCK, W. 1979: *Die Datierung der Gefäßaufschriften der Djoserpyramide*. ZÄS 106.

HELCK, W. 1984: Sakkara. Nekropolen der 1. – 3. Dynastie. In: Helck, W. – Westendorf, W. (eds.): *Lexikon der Ägyptologie. Band V*. Weisbaden.

HELCK, W. 1987: *Untersuchungen zur Thinitenzeit*. Wiesbaden.

HOFFMAN, M.A. 1984: *Egypt before the Pharaohs*. London.

JANÁK, J. 2005: *Brána nebes: bohové a démoni starého Egypta*. Praha.

JEFFREYS, D. 1999: Memphis. In: Bard, K. (ed.): *Encyclopedia of Archeology of Ancient Egypt*. London/New York.

JEFFREYS, D. – TAVARES, A. 1994: *The Historic Landscape of Early Dynastic Memphis*. Mitteilungen des Deutschen Archäologischen Instituts Abteilung Kairo 50.

- JÉQUIER, G. 1911: *Les Papyrus Prisse et Ses Variantes*. Paris.
- KAISER, W. 1981: *Zu den Königsgräbern der 1. Dynastie in Umm el-Qaab*. MDAIK 37.
- KAPLONY, P. 1963: *Die Inschriften der ägyptischen Frühzeit*. Vol. 3. ÄA 8, Weisbaden.
- KEES, H. 1957: *Zur Problematik des archaischen Friedhofes bei Sakkara*. OLZ 52.
- KEMP, B.J. 1966: *Abydos and the Royal Tombs of the First Dynasty*. JEA 52.
- KEMP, B.J. 1967: *The Egyptian First Dynasty Royal Cemetery*. *Antiquity* 41.
- KEMP, B.J. 1989: *Ancient Egypt. Anatomy of a Civilization*. London/New York.
- KITCHEN, K.A. 1991: *The Chronology of Ancient Egypt*, WA, Vol 23. Chronologies, Routledge.
- KLASENS, A. 1957: *The excavations of the Leiden Museum of Antiquities at Abu-Roash. Report of the first season*. OMRO 38.
- KÖHLER, E.C. 2005: *Helwan I: Excavations in the Early Dynastic cemetery Season 1997/98*. SAGA 24.
- KÖHLER, E.C. 2008a: Early Dynastic Society at Memphis. In: Engel, E.-M. – Kahl, J. (eds.): *Studien Zur Kultur und Sprache der ägyptischen Frühzeit und des Alten Reiches*. Weisbaden.
- KÖHLER, E.C. 2008b: *Final Report on the tenth Season of Excavations in the Early Dynastic Cemetery at Helwan/Ezbet el-Walda*. ASAE.
- KÖHLER, E.C. – JONES, J. 2009: *Helwan II: The early dynastic and Old Kingdom funerary relief slabs*. Rahden/Westf.

- KREJČÍ, J. 2011: *Egypt v době stavitelů pyramid*. Praha.
- LACAU, P.L. – LAUER, J.-P. 1959: *La Pyramide à Degrés IV. Inscriptions Gravées sur les Vases*. Cairo.
- LACHER-RASCHDORF, C.M. 2014: *Das Grab des Königs Ninetjer in Saqqara. Architektonische Entwicklung frühzeitlicher Grabanlagen in Ägypten*. Wiesbaden.
- LAUER, J.-P. 1936: *La Pyramide a degrés I*. Le Caire.
- LAUER, J.-P. 1956: “*Sur le dualisme de la monarchie égyptienne et son expression architecturale sous les premières dynasties*.” BIFAO 55.
- LAUER, J.-P. 1961: *Les petites pyramides a degrés de la IIIe Dynastie*. RA II.
- LAUER, J.-P. 1966: *Quelques remarques sur la Ire Dynastie*’. BIFAO 64.
- LEHNER, M. 1997: *The Complete Pyramids*. Cairo.
- LEONARD, A.JR. 2000: *Saqqara Tomb 3477 Revisited*. NEA 63.
- LEPSIUS, K.R. 1849: *Denkmaeler aus Aegypten und Aethiopien*. Abth. I, Bd. 32, 33, 34. Berlin.
- LEVY, T.E. – BRINK, E.C.M. VAN DEN. – GOREN, Y. – ALON, D. 1995: *New light on King Narmer and the Protodynastic Egyptian presence in Canaan*. BA 58.
- LLOYD, A.B. 1988: *Herodotus Book II.: Commentary 99-182*. Leiden.
- LUCAS, A. 1948: *Ancient Egyptian materials*. London.
- LUCAS, A. – HARRIS, J.R. 1962: *Ancient Egyptian materials and industries*. London.

- MÁLEK, J. 1986: *In the Shadow of the Pyramids. Egypt During the Old Kingdom*. London.
- MÁLEK, J. 2000: The Old Kingdom. In: Shaw, I. (ed.): *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford.
- MARIETTE, F.A.F. 1857: *Le Serapéum de Memphis*. Paris.
- MARTIN, G.T. 2008: The Stela and Grave of Merka in Saqqara North. In: Engel, E.-M. – Kahl, J. (eds.): *Studien Zur Kultur und Sprache der ägyptischen Frühzeit und des Alten Reiches*. Weisbaden.
- MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ, P. 2009: *Hroby, hrobky a pohřebiště starých Egyptanů*. Praha.
- MORGAN, J.J.M.de 1897: *Carte de la nécropole memphite: Dahchour, Sakkarah, Abou-Sir*. Caire.
- O'CONNOR, D. 1989: *New Funerary Enclosures (Talbezirke) of the Early Dynastic Period at Abydos*. Vol. 26. JARCE.
- O'CONNOR, D. 1999: Abydos, Early Dynastic Funerary Enclosures. In: Bard, K. (ed.): *Encyclopedia of Archeology of Ancient Egypt*. London/New York.
- O'CONNOR, D. 2002: Pyramid Origins: A New Theory. In: Ehrenberg, E. (ed.), *Leaving No Stones Unturned. Essays on the Ancient Near East and Egypt in Honor of Donald P. Hansen*. Indiana.
- O'CONNOR, D. 2009: *Abydos: Egypt's first pharaohs and cult of Osiris*. London.
- O'CONNOR, D. – ADAMS, M. 2004: The royal mortuary enclosures of Abydos and Hierakonpolis. In: Hawass, Z. (ed.): *The Treasures of the Pyramids*. Cairo.
- PETRIE, W.M.F. 1894: *Tell el-Amarna*. London.

- PETRIE, W.M.F. 1900: *The royal tombs of the earliest dynasties I*. London.
- PETRIE, W.M.F. 1900-1901: *The Royal Tombs of the First Dynasty*. 1–11. London.
- PETRIE, W.M.F. 1901: *The royal tombs of the earliest dynasties II*. London.
- PETRIE, W.M.F. 1902: *Abydos I*. London.
- PETRIE, W.M.F. 1903: *Abydos II*. London.
- PINCH, G. 2010: *Magic in Ancient Egypt*. Praha.
- PORTER, B. – MOSS, R.L.B. 1981: *Topographical bibliography of ancient Egyptian hieroglyphic texts, reliefs, and paintings*. III, Part. 2. Memphis.
- QUIBELL, J.E. 1898: *Slate palette from Hieraconpolis*. ZÄS 36.
- QUIBELL, J.E. 1900: *Hieraconpolis. P. 1., Plates of discoveries in 1898*. London.
- QUIBELL, J.E. 1913: *The tomb of Hesy*. Caire.
- QUIBELL, J.E. 1923: *Archaic Mastabas. Excavations at Saqqara*. IFAO. Excavations at Saqqara. Caire.
- QUIBELL, J.E. – GREEN F.W. 1902: *Hierakonpolis. P. 2*. London.
- REISNER, G.A. 1936: *The development of the Egyptian tomb down to the accession of Cheops*. Storrs-Mansfield (Martino).
- REDFORD, D. 1986: *Pharaonic King-List, Annals and Day-Books: A Contribution to the Egyptian Sense of History*. Mississauga.
- RENFREW, A.C. – BAHN, P. 1991: *Archeology: Theories, Methods, and Practice*. London.

- SAAD, Z.Y. 1947: *Royal excavations at Saqqara and Helwan (1941-1945)*. Caire: Institut Français d'archéologie Orientale.
- SAAD, Z.Y. 1951: *Royal excavations at Helwan (1945-1947)*. Caire: Institut Français d'archéologie Orientale.
- SAAD, Z.Y. 1957: *Ceiling Stelae in Second Dynasty Tombs from the Excavations at Helwan*. Caire: Institut Français d'archéologie Orientale.
- SHAW, I. 2000: *The Oxford History of Ancient Egypt*. Oxford.
- SHAW, I. – NICHOLSON, P. 1995: *The British Museum Dictionary of Ancient Egypt*. London.
- SCHÄFER, H. 1902: *Ein Bruchstück altägyptischer Annalen*. Berlin.
- SIMPSON, W.K. 1956: *A statue of King Nineter*. JEA 42.
- SMITH, H.S. 1971: *Walter Bryan Emery*. JEA 57.
- SMITH, W.S. 1936: Topography of the Archaic cemetery at Saqqarah. In: Reisner, G.A. (ed.): *The Development of the Egyptian Tomb down to the Accession of Cheops*. Cambridge.
- SPENCER, A.J. 1974: *Researches on the Topography of North Saqqara*. Orientalia N. S. 43.
- SPENCER, A.J. 1979: *Brick architecture in Ancient Egypt*. Warminster.
- SPENCER, A.J. 1980: *Catalogue of Egyptian Antiquities in the British Museum, V. Early Dynastic Objects*. London.
- SPENCER, A.J. 1993: *Early Egypt: the rise of civilisation in the Nile Valley*. London.

- STADELMANN, R. 1985: *Die Oberbauten des Königsgräber der 2. Dynastie in Sakkara*. Cairo.
- STADELMANN, R. – ALEXANIAN, N. – ERNST, H. – HEINDI, G. – RAUE, D. 1993: *Pyramiden und Nekropole des Snofru in Dahschur*. MDAIK 49.
- TALLET, P. 2012: *Sur la fondation de la ville de Memphis au début de l'histoire pharaonique. De nouvelles données au Ouadi 'Ameyra (Sud-Sinai)*. CRAI 4.
- TAVARES, A. 1998: The Saqqara Survey Project. In: Eyre, J. (ed.): *Proceedings of the Seventh International Congress of Egyptologists, Cambridge 1995*. OLA 82. Leuven.
- TAVARES, A. 1999: Saqqara, North, Early Dynastic Tombs. In: Bard, K. (ed.): *Encyclopedia of Archeology of Ancient Egypt*. London/New York.
- The North Saqqara archaeological site: handbook for the environmental risk analysis*. Pisa. 2003.
- VERNER, M. 2008: *Pyramidy*. Vyd. 2. Praha.
- VERNER, M. – BAREŠ, L. – VACHALA, B. 2007: *Encyklopedie starověkého Egypta*. Praha.
- VYMAZALOVÁ, H. – BÁRTA, M. 2008: *Chronology and Archeology of Ancient Egypt (The Third Millenium B.C.)*. Praha.
- WARD, W.A. 1969: *The supposed Asiatic campaign of Narmer*. MUSJ 45.
- WATSON, Ph. 1987: *Egyptian Pyramids and Mastaba Tombs of the Old and Middle Kingdoms*. Aylesbury.

- WETERING, J.V. 2004: The Royal Cemetery at Saqqara. In: Hendrickx, E. (ed.): *Egypt at Its Origins. Studies in Memory of Barbara Adams: Proceedings of the International Conference „Origin of the State Predynastic and Early Egypt“, Kraków, 28. 8.-1. 9. 2002.* Leuven. OLA.
- WILKES, J.J. – NICHOLLS, R.V. – LLOYD A.B. – MARTIN, G.T. 1979: *The tomb of Hetepka and other reliefs and inscriptions from the sacred animal necropolis North Saqqâra 1964-1973.* London.
- WILKINSON, T.A.H. 1993: *The identifiaication of Tomb B1 at Abydos: refuting the existence of a king *Ro/*Iry Hor.* JEA 79.
- WILKINSON, T.A.H. 1996: A re-examination of the Early Dynastic Necropolis at Helwan. *Mitteilungen des DAI Abteilung.* Kairo 52.
- WILKINSON, T.A.H. 1999: *Early dynastic Egypt.* London.
- WILKINSON, T.A.H 2000: *Royal annals of ancient Egypt: the Palermo stone and its associated fragments.* London.

ZDROJE OBRÁZKŮ:

Obrázek 1.: Královská stéla panovníka Wadžiho (BARD 2015, 114).

Obrázek 2.: Alabastrová soška panovníka Ninecera (WILKINSON 1999, 86).

Obrázek 3.: Fragment podstavce Necerichetovy sochy
(<http://www.ancientegypt.info/2012/03/sanakhte-and-djoser-pharaohs-egyptian.html>).

Obrázek 4.: Mapa severní Sakkáry, Emeryho pohřebiště (BARD 1999, 701).

Obrázek 5.: Satelitní snímek zachycující Abúsír, abúsírský rybník a severní Sakkáru (BÁRTA 2008, 76).

Obrázek 6.: Mapa s polohami měst Sakkáry a Memfidy (MÁLEK 2000, 107).

Obrázek 7.: Velké mastaby z doby 1. dynastie (EMERY 1954, 5).

Obrázek 8.: Rekonstrukce a půdorys podzemní části hrobky S 3504 (ALDRED 1961, 89; SPENCER 1993, 91).

Obrázek 9.: Hrobka S 3505 patřící hodnostáři Merkoví (MAŘÍKOVÁ-VLČKOVÁ 2009, 101).

Obrázek 10.: Rekonstrukce hrobky S 3357 (EMERY 1961, 55).

Obrázek 11.: Modely býčích hlav u stěn mastaby S 3504 (EMERY 1954, Pl. VII).

Obrázek 12.: Rekonstrukce dekorace mastaby S 3503
(https://en.wikipedia.org/wiki/Mastaba_S3503).

Obrázek 13.: Mastaba S 3035 hodnostáře Hemaky (EMERY 1938, Pl. III).

Obrázek 14.: Otisk pečeti s Nebitkovým jménem (EMERY 1949, 82).

Obrázek 15.: Rekonstrukce hrobky S 3038 v etapě A (EMERY 1949, 83).

Obrázek 16.: Rekonstrukce hrobky S 3038 v etapě C (EMERY 1949, 89).

Obrázek 17.: Viz Obrázek.:9.

Obrázek 18.: Nádoby z hrobky S 2105 (QUIBELL 1923, Pl. XVI, Fig I).

Obrázek 19.: Vyobrazení princezny Sachmesr na dveřním překladu hrobky S 2146 E (QUIBELL 1923, Pl. XXVII).

Obrázek 20.: Půdorys hrobky S 2302 hodnostáře Ruabena (DODSON 2008, 140).

Obrázek 21.: Dřevěný panel zobrazující hodnostáře Hesirea před obětním stolem (QUIBELL 1913, Pl. XXXI).

Obrázek 22.: Plány sakkárských mastab S 3471 a S 3038 v porovnání s plánem Necerichetova pyramidového komplexu (SPENCER 1993, 102).